

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Həsənov Dadaş İlyas oğlunun

(MAGİSTRANTIN A.S.A)

“Kommersiya təşkilatlarının iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsində
maliyyə nəzarətinin rolu”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

060403 Maliyyə

**İxtisaslaşma:
audit**

Maliyyə nəzarəti və

**Elmi rəhbər:
rəhbəri:**

Magistr proqramının

dos. B.Ş.Qurbanov

i.ü.f.d. G.Q.Məmmədova

Kafedra müdiri:

i.e.d.prof. Ə.Ə.Ələkbərov

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
FƏSİL I. Bazar şəraitində kommersiya təkilatlarının maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinin nəzəri-metodoloji əsasları.	
1.1 Kommersiya təşkilatlarının iqtisadi fəaliyyətinin təşkili və idarə edilməsinin nəzəri-metodoloji məsələləri.....	8
1.2 Kommersiya təşkilatlarının iqtisadi fəaliyyətinin maliyyə aspektləri.....	14
1.3 Bazar şəraitində kommersiya təşkilatlarının iqtisadi fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsasları.....	22
II FƏSİL. Kommersiya fəaliyyətinin tənzimlənməsində maliyyə nəzarətinin təşkili və müasir vəziyyətinin təhlili	
2.1 Maliyyə nəzarəti aləti kimi audit nəzarətinin kommersiya təşkilatlarının iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsində yeri və rolu.....	40
2.2 Azərbaycanda kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsində büdcə-vergi nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri və müasir vəziyyəti.....	52
Fəsil III. Azərbaycanda kommersiya fəaliyyətinin tənzimlənməsində maliyyə nəzarətinin rolunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	
3.1. Respublikada dövlət maliyyə nəzarətinin müasir problemləri və onların aradan qaldırılmasında beynəlxal təcrübədən istifadə imkanları.....	63
3.2. Dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması imkanlarının təhlili.....	72
3.3. Kommersiya təşkilatlarının iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsində maliyyə nəzarətinin rolunun təkmilləşdirilməsi prioritetləri.....	80
NƏTİCƏ.....	89
ƏDƏBİYYAT.....	93

GİRİŞ

Problemin aktualığı. Bazar münasibətlərinin formalaşdığı müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində iri müəssisələrlə yanaşı kiçik müəssisələr də həlledici rola malikdir. Xidmət təşkilatlarının respublikanın milli iqtisadiyyatında özünəməxsus yer tutması ölkədə getdikcə inkişaf edən demokratikləşmə prosesinin və bazar münasibətlərinin formalaşmasının, habelə iqtisadiyyatın transformasiyasının obyektiv zəruri nəticəsidir.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında kommertiya müəssisələrinin inkişafı üçün zəruri sayılan əlverişli şərait formalaşdığına görə sahibkarlığın yaradılması və fəaliyyət göstərməsi prosesi qabaqcıl ölkələrdə bu sahənin inkişaf etdirilməsi meyillərinə tam cavab verir.

Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasının nəticəsidir ki, son üç ildə ölkə üzrə onların sayı 5,2% çoxalmış, buraxılan məhsul 2,3 dəfə və yaradılan əlavə dəyər 2,5 dəfə artmışdır. Belə vəziyyət bütün regionlarda və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində baş vermişdir.

Lakin Azərbaycan Respublikasının müharibə şəraitində olması, ölkə ərazisinin 20%-nin işğalı, həmin ərazinin sərvətinin talan edilməsi, bir milyondan çox əhalinin qaçqın düşməsi ciddi problemlər yaratmış, bu sahənin diqqətdən kənar qalmasına, sahibkarlığın inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı sahibkarlıq subyektlərinin resurslarla təminatındakı çətinliklər, zəruri infrastrukturun olmaması, maliyyə problemləri, uçot sahəsindəki nöqsanlar onların fəaliyyətinə ciddi maliyyə nəzarətinin keçirilməsini tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında, məşğulluğun yüksəldilməsində, xammal və materiallardan səmərəli istifadə olunmasında, əhalinin təminatının yaxşılaşdırılmasında, bazar münasibətlərinin formalaşmasında və s. həlledici rol və əhəmiyyəti nəzərə alınaraq ölkədə kiçik müəssisələrin inkişafı ilə bağlı ardıcıl olaraq mühüm tədbirlər həyata keçirilir. "Sahibkarlığın inkişafına mane

olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında” ölkə Prezidentinin Fərmanı. “Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Kiçik sahibkarlıq subyektlərində sadələşdirilmiş uçotun aparılması qaydaları” haqqında Nazirlər Kabinetinin Qərarı, sadələşdirilmiş vergi sisteminin tətbiqi və s. kiçik sahibkarlıq subyektlərində güzəştli vergi sisteminin və sadələşdirilmiş uçot qaydalarının tətbiqinin, kommertiya müəssisələrin fəaliyyətinin tənziqlənməsində maliyyə nəzarətinin rolunun artırılmasının normatiq-hüquqi əsaslarını müəyyən edir.

Bu nöqteyi-nəzərdən dissertasiya işinin seçilmiş mövzusu müasir və aktualdır.

Mövzunun tədqiqat səviyyəsi. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kommertiya fəaliyyətinin strategiyasının formalaşması problemi bu qədər dərinliklə ilk dəfə olaraq bu dissertasiya işində öyrənilmişdir.

Müəllif göstərilən problem üzrə həm xarici, həm də yerli tədqiqatçıların əsərlərinə əsaslanaraq, çoxsaylı material toplayaraq, ümumiləşdirib təhlil edərək statistik və ədəbi mənbələri hərtərəfli öyrənmişdir.

Müəllif tədqiq olunan mövzuya öz münasibətini bildirməklə bu problemlərin bu və ya digər planda Azərbaycan alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Şübhəsiz bu alimlərin əməyi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də təklif olunan istiqamətdə qoyulan problemin kompleks öyrənilməsinin ümumteserrüfat əhəmiyyətli olması ilə bərabər, müasir milli iqtisadiyyatımız üçün də aktuallığı vardır.

Azərbaycan Respublikasında kommertiya fəaliyyətinin inkişafı, iqtisadi əlaqə və mənafeələrin səmərəli formalaşması, mühasibat uçotu və iqtisadi təhlilin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm tədqiqatlar aparılmış, bir sıra təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür. İqtisadçı alimlərdən Ə.Q.Əlizadə, S.M.Səbzəliyev, Q.Ə.Abbasov, S.M.Yaqubov, İ.M.Abbasov, D.A.Bağirov, V.C.Əliyev, S.Y.Müslimov, R.M.Əliyev, S.M.Qasımov, V.M.Quliyev, H.A.Cəfərli, N.M.İsmayılov, Ə.A.Sadıqov, F.M.Quliyev, H.İ.İbadov və digərləri ölkədə sahibkarlığın formalaşması və fəaliyyət göstərməsi, habelə mühasibat uçotu və iqtisadi təhlilin nəzəri-metodoloji əsasları və praktiki məsələlərinin həlli istiqamətində müəyyən işlər görmüşlər.

Xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərindən M.İ.Bakanovun, P.S.Bezrukixin, İ.A.Basmanovun, K.Drurinin, Ç.T.Xomqrenin, V.B.İvaşkeviçin, A.D.Şeremetin, Y.V.Sokolovun, V.F.Paliyin, S.A.Nikolayevanın, N.P.Kondrakovun, S.S.Satulbaldinin və başqalarının əsərlərində sahibkarlıq, o cümlədən kommersiya fəaliyyəti şəraitində mühasibat uçotunun və daxili nəzarətin təşkili və fəaliyyətinin nəzəri-metodoloji əsaslarının və praktiki məsələlərinin həllinin başlıca istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda kommersiya fəaliyyətinin subyektlərində maliyyə nəzarətinin təşkilinin nəzəri-metodoloji və praktiki məsələləri kompleks şəkildə araşdırılmamış və tədqiq edilməmişdir. Doğrudur, iqtisadçı alimlərdən Q.Ə.Abbasov, S.M.Qasımov və Ə.A.Sadıqov idarəetmə uçotunun təşkili və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinə dair müəyyən tədqiqat işləri aparmış və maraqlı təkliflər irəli sürmüşlər. Lakin kiçik sahibkarlıq subyektlərində idarəetmə uçotunun nəzəri-metodoloji problemləri və praktiki məsələləri əlaqəli şəkildə ilk dəfədir ki, tədqiq olunur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Bu tədqiqatın əsas məqsədi bazar iqtisadiyyatı şəraitində kommersiya təşkilatlarının iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsində maliyyə nəzarətinin rolunun açıqlanmasıdır. bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr müəyyən olunmuşdur:

- ❖ bazar şəraitində kommersiya təşkilatlarının maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinin nəzəri-metodoloji əsaslarının elmi-metodik ədəbiyyatda qoyuluşunun araşdırılması;
- ❖ kommersiya təşkilatlarının iqtisadi fəaliyyətinin maliyyə aspektlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- ❖ bazar şəraitində kommersiya təşkilatlarının iqtisadi fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsaslarının tədqiqi;
- ❖ kommersiya fəaliyyətinin tənzimlənməsində maliyyə nəzarətinin təşkili və müasir vəziyyətinin təhlili edilməsi;
- ❖ maliyyə nəzarəti aləti kimi audit nəzarətinin kommersiya təşkilatlarının iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsində yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi;

- ❖ Azərbaycanda kommertiya təşkilatlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsində büdcə-vergi nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri və müasir vəziyyəti;
- ❖ Azərbaycanda kommertiya fəaliyyətinin tənzimlənməsində maliyyə nəzarətinin rolunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin tədqiqi;
- ❖ respublikada dövlət maliyyə nəzarətinin müasir problemləri və onların aradan qaldırılmasında beynəlxal təcrübədən istifadə imkanlarının müəyyənəşdirilməsi
- ❖ dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması imkanlarının müəyyənəşdirilməsi;
- ❖ kommertiya təşkilatlarının iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsində maliyyə nəzarətinin rolunun təkmilləşdirilməsi prioritetlərinə dair təklif və tövsiyələrin verilməsi.

Tədqiqat obyektini və predmetini. Tədqiqatın obyektini respublikanın və digər sistemlərin müəssisələri, firmaları, predmetini isə maliyyə nəzarətinin təşkili məsələləri təşkil edir.

Nəzəri və metodoloji əsasları. Elmi-tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, "Daxili nəzarət haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu, "Audit xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, sahibkarlığın formalaşmasına və səmərəli fəaliyyət göstərməsinə dair qəbul edilmiş qanunlar, ölkə prezidentinin fərmanları və sərəncamları, hökumətin qəbul etdiyi müvafiq qərarlar, digər normativ hüquqi sənədlər, kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə dair yerli və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin əsərləri, elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyini müəyyən edən əsas nəzəri və təcrübi nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

-Azərbaycanda kommertiya fəaliyyətinin maliyyə nəzarəti mexanizminə dair qanuni bazası nəzərdən keçirilmiş, çatışmazlıqlar müəyyən edilmiş və onun təkmilləşdirilməsi üzrə konkret təkliflər verilmişdir;

-Azərbaycanın və xarici ölkələrin ticarət firmalarının daxili maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirmə prinsipləri, inkişaf strukturu və istiqamətləri üzrə konkret təkliflər hazırlanmış və verilmişdir.

-Maliyyə nəzarəti orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyətlərinin koordinasiya edilməsinin zəruriliyi göstərilmişdir. Alınan nəticələrin nəzəri əhəmiyyəti bazar münasibətlərini inkişafı keçid şəraitində ölkənin iqtisadi inkişafında kommersion fəaliyyətinin tənzimlənməsində maliyyə nəzarətinin rolu məsələsinin elmi, sistemətik şəkildə işlənməsindən ibarətdir.

-Alınan nəticələrin təcrübi əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, onlar Azərbaycan iqtisadiyyatının islahatı təcrübəsində, iqtisadi problemlərin həllində, ölkənin böhran vəziyyətindən çıxarılmasında və onun sonrakı inkişafında istifadə edilə bilər. İşdə irəli sürülən təklif və məsləhətlərin həyata keçirilməsi Azərbaycanın yeni iqtisadi sistemə keçid dövründə kommersion fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə kömək göstərə bilər.

Dissertasiya işində kommersion təşkilatlarında maliyyə nəzarətinin təşkil bazasının və iqtisadi-hüquqi strukturunun təkmilləşdirilməsinə, xarici və daxili nəzarət sisteminin informasiya təminatına, maya dəyərini formalaşdıran xərclərin qruplaşdırılmasına, nəzarət və maliyyə uçotunun qarşılıqlı əlaqəsinə dair praktiki əhəmiyyətli təkliflər verilmişdir.

İşin aprobasiyası və nəticələrin tətbiqi. Dissertasiyada irəli sürülən müdəalərlə dair 1 məqalə və 1 teziz çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən, habelə istifadə edilən ədəbiyyat siyahısından ibarətdir,

FƏSİL I. BAZAR ŞƏRAITINDƏ KOMERSIYA TƏKILATLARININ MALIYYƏ-IQTISADI FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1 Kommersiya təşkilalarının iqtisadi fəaliyyətinin təşkili və idarə edilməsinin nəzəri-metodoloji məsələləri

Kommersiya təşkilaları müxtəlif təyinatlı ola bilər və bu onların fəaliyyət sahələrilə müəyyən edilir. Kommersiya təşkilalarının əsas məqsədi məhsul istehsalı və satışını həyata keçirməklə minimum xərclərlə maksimum mənfəət əldə etməkdir.

Kommersiya təşkilalarının müəssisələrinin fəaliyyətinin zəmini onun material, maddi – texniki, maliyyə, kadr və informasiya resurslarıdır.

Kommersiya təşkilalarının fəaliyyəti, hər hansı bir digər sahibkarlıq fəaliyyəti kimi xeyli dərəcədə dövlət tərəfindən tənzimlənir. Dövlət hər şeydən əvvəl istehsal – kommersiya müəssisələrinin yaradılması və fəaliyyətinin bütün aspektlərini əhatə edən normativ – hüquqi bazanı foralaşdırır.

Aydındır ki, bu məsələlər ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericilik aktları, Nazirlər Kabinetinin qərarı və sərəncamları ilə tənzimlənir.

Bundan savayı, dövlət xüsusi olaraq əlahiddə fəaliyyət növlərinə (məsələn, spirtli içkilər, siqaret və s.) qadağa qoymaqla, istehsal - kommersiya fəaliyyətinin müxtəlif növlərinə lisenziya (xaricə mal aparmaq və xaricdən ölkəyə mal gətirmək üçün icazə) verməklə, vergi imtiyazları və ya əksinə, yüksək vergiləri tətbiq etməklə insafsız rəqabətin və ya inhisarçı fəaliyyətin qarşısını almaqla, istehsal - kommersiya təşkilatlarının təsərrüfat fəaliyyətini nizamlaya bilər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, praktiki olaraq bütün ölkələrdə dövlət qiymət siyasətini tənzimləyir və ya bilavasitə bəzi mal və xidmətlərin qiymətlərini müəyyən edir və onlara nəzarəti həyata keçirir. Bu məqsədlə bir çox ölkələrdə xüsusi qanun, fərman və qərarlar hazırlanır və həyata keçirilir. Nəticədə bunları işləmək üçün zəruri hüquqi baza ilə yanaşı istehsal – kommersiya müəssisəsində işçilərin əmək haqqı, ölkədə əhalinin real gəliri, habelə bazarda analoji məhsulların qiymət səviyyəsi və

keyfiyyətinə dair etibarlı statistik informasiya olmalıdır. İstehsal – kommersiya müəssisələri daim fəaliyyətinin bu və ya digər cəhətlərinə təsir göstərən ən müxtəlif amillərin təsiri altında olur. Bu amillərin təsiri altında istehsal – kommersiya müəssisələrinin funksiyaları bu və ya digər dərəcədə yerinə yetirilir. Onların yerinə yetirilməsini səciyyələndirən xüsusi göstəricilər sistemi vardır.

Kommersiyanın fəaliyyətinə təsir göstərən amilləri xarici amillərə, təşkilatın daxili xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olanlar isə daxili amillərə bölünür.

Kommersiya müəssisələrinin fəaliyyətinə təsir göstərən xarici amillərə aşağıdakılar aid edilir:

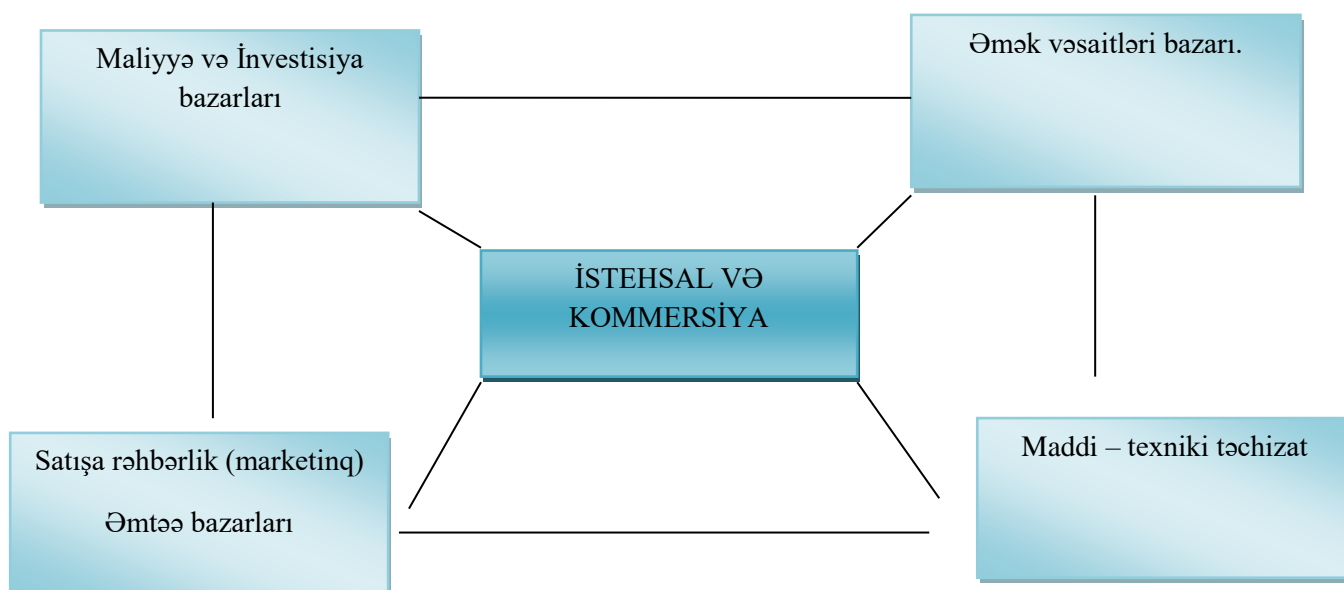
- təbii-demoqrafik amillər (əhalinin sayı, tərikibi və demoqrafik dinamika və s.); verilmiş ərazidə ixtisaslaşmış müəssisələrin yerləşməsi; əlavə xərclərin miqdarı; işçi qüvvəsindən istifadə etmə imkanları;
- tələbin səviyyəsi və onun formalaşmasına təsir edən amillər və işgüzar şəraitin xüsusiyyətlərinə təsir göstərən sosial-mədəni amillər;
- istehsalın xarakteri və formalarına, habelə ticarət fəaliyyətinin üsullarının həyata keçirilməsinə təsir edən texnoloji amillər; iqtisadi amillər: bazarların inkişaf dərəcəsi, tələbin ümumi həcmi, rəqabətin səviyyəsi, pul sisteminin stabilliyi, gəlirlərin miqdarı və onların paylanması xarakteri, əmanətlərin səviyyəsi, vergi siyasəti və s;
- təsisat amilləri: bank sisteminin inkişafı, sığorta işinin inkişafı, təchizat və satış kanallarının inkişafı;
- hüquqi amillər: təsərrüfat hüququnun inkişaf dərəcəsi, təsərrüfat subyektlərinə qarşılıqlı münasibətlərinin nizamlanması, sahibkarlığın qanunvericiliklə müdafiəsi, dövlətin nizamlayıcı müdaxiləsinin xarakteri;
- siyasi amillər: siyasi institutların sabitliyi, dövlətin cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri, idarə üsulları və qərar qəbul edilməsi - mexanizmi.

Kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətinin daxili amillərinə aşağıdakılar aid olunur: bazar subyektlərinin təsərrüfatçılıq motivləri və resurslardan səmərəli istifadə səviyyəsi; mülkiyyət münasibətlərinin inkişafı; təsərrüfat əməliyyatlarının həyata keçirilməsi imkanları; kapitalın (pulun, sərvətin) artımını təmin edən mülkiyyət

formalarının inkişafı; istehsal -kommersiya funksiyalarının inteqrasiya dərəcəsi; mülkiyyət münasibətlərinin demokratikləşdirilməsi; azad ticarətin həyata keçirilməsinin forma və metodları.

Bazar istehsal – kommersiya müəssisələrinin fəaliyyətinin idarə olunması iki qrupunu fərqləndirmək olar. Onun birincisi maliyyə və investisiya bazarları ilə əlaqədardır və maliyyə ilə idarəetmə adlanır. İkincisi əmək resursları bazarına yönəlmişdir, onun kadrlarla idarəetmə adlandırmaq olar (**sxem 1.1**)

Sxem 1.1. Kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətinin sahələri və funksiyaları

Mənbə.Виноградова С.Н., Пичунова О.В. Коммерческая деятельность: Учебник.-Минск.: «Вышэйшая школа», 2015, 82 стр.

Məhz buna görə istehsal - kommersiya fəaliyyətini dövlət və ictimai idarəetmə baxımından milli qanunvericiliklər çərçivəsində təhlil etmək lazımdır.

Firmanın fəaliyyətinə rəhbərlik edən şəxsi sahibkar adlandırmaq. Uzunmüddətli fəaliyyət çərçivəsində sahibkar onun tələbatını ödəyən və işi davam etdirməyə kifayət edən gəlir əldə etməyə çalışır. Bu halda qiymətləndirmə istehsal edilən məhsulun miqdarından asılı olmur.

Burada ayrı-ayrı fərdlərin və müəyyən kollektivlərin fəaliyyətinin əhəmiyyətini qeyd etmək vacibdir.

Fərdi sahibkarlıq istehsal - kommersiya fəaliyyətinin ən sadə formasıdır.

Buna baxmayaraq, fərdi sahibkarlığının geniş yayılması təkcə təşkili və tərtibatı ilə deyil, həm də malik olduğu üstünlüklər - güclü motiv, operativlik və çevikliklə əlaqədardır.

Fərdi sahibkar və ya fərdi kommertsant yüksək təşəbbüskarlıq fəaliyyəti üçün güclü stimula malikdir, çünki bütün gəlir ona məxsusdur. Fərdi sahibkarlıq idarəetmə fəaliyyətinə görə bilavasitə şəxsi gəlir gətirməklə yanaşı, cəmiyyətdə onun müvqeyinin möhkəmlənməsinə də təsir göstərir. Bütün bunlar istehsal və ya istehsal - kommertiya fəaliyyətinə başlamaq üçün güclü stimula verir .

Fərdilik bazar tələblərinə daha yaxın olmağa imkan yaradır. Bilavasitə istehlakçılarla və tədarükçülərlə işləyərək, onlar bazar konyukturunu cüzi dəyişməsinə daha tez reaksiya verə bilirlər. Fərdi sahibkar az miqdarda istehsalı həyata keçirərək, onu tez bir zamanda rəqabət qabiliyyəti daha yüksək olan məhsulun istehsalına yönəldə bilir. Fərdi istehsal və istehsal - kommertiya fəaliyyətinin ən mühüm üstünlüklərindən biri - operativlik və çeviklikdir.

Bununla bərabər, fərdi sahibkarlığın bir sıra çatışmayan cəhətləri də vardır. Birincisi fərdi sahibkarın maliyyə imkanları məhdud olduğundan o, iri istehsal təşkil etməyə qadir deyildir. Onun istehsal miqyasından bütün mümkün qənaəti əldə etmək imkanı da məhduddur. Bütün bunlar daha yüksək istehsal xərclərinə gətirib çıxarır və müəssisənin rəqabət qabiliyyətini aşağı salır.

İkincisi bir şəxs tərəfindən müxtəlif idarəetmə, təchizat, maliyyə, marketinq və kadr funksiyalarının icra olunması bütünlükdə idrəetmənin səmərəliliyini həddindən artıq yüklənmə, həm də biliklərin çatışmamazlığı səbəbindən azaldır. Bu məsələlərin həllinə kənar şəxslərin və ya təşkilatların cəlb edilməsi isə sahibkar üçün arzu edilməzdir çünki, bu halda onun motivləri azalır və məsuliyyətin bölünməsi baş verir.

Buna görə də, fərdi sahibkar qarşısında duran resursların məhdudluğu və yüksək riskli problemləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılması mümkün olan müxtəlif birliklərin təşkili vasitəsilə müəyyən dərəcədə dəf edilə bilər.

1.1. cədvəlində istehsal və istehsal - kommertiya müəssisələri fəaliyyətinin

təşkilati formalarının əsas xarakteristikalar verilmişdir .

Bazar iqtisadiyyatında qiymət, tələb və təklif kimi amillərin qarşılıqlı təsiri kontekstində istehsal və istehlal - kommertiya müəssisələrinin fəaliyyəti və iqtisadi inkişaf problemi sahəsində məşhur alim D.R. Xiks çıxış edir. D.R. Xiks qeyd edir ki, bazarın tarazlıq vəziyyətində olması üçün yalnız tələblə təklifin bərabərliyini təmin edən səviyyədə qiymətlər müəyyən edilməlidir.

Əgər müəyyən qiymətlər dəsti verilmişsə, biz hər bir fərdin bazarda ən uyğun yerini müəyyən edə bilərik. Biz onun hansı miqdarda əmtəyə tələbatı olduğunu, eləcə də əvəzində təklif etmək üçün hansı miqdarda əmtəyə sahib olduğunu müəyyən etmək imkanı əldə edirik. Sonra sadə toplama üsulu ilə biz hər bir mal üçün tələb və təklif həcmi müəyyən edə bilərik.

Cədvəl 1.1.

İstehsal və istehlal - kommertiya fəaliyyətinin təşkilati formalarına xarakteristikası

Yaranma çətinliyi	Fərdi müəssisələrin sadə və asan yaranması, təşkilat və rəsmiləşdirmənin aşağı xərcləri	Tərəfdaşlıq fərdi müəssisədə olduğu kimi və əlavə olaraq iştirakçılar arasında müqavilə bağlanılır	Korporasiya Xüsusi qanunverici tənzimləmə ilə əlaqədar maddi xərclər və əhəmiyyətli söylər tələb edir.
Kapitalın hərəkətlik qabiliyyəti	Mülkiyyətçinin vəsaitlərinin ölçüsü məhduddur.	İştirakçıların vəsaitlərinin birləşdirilməsi yolu ilə kapital cəlb edilməsi imkanını yüksəldir.	Çox yüksəkdir, qiymətli kağızların emis-siyası vasitəsilə tez bir zamanda kapitalı hərəkətə gətirə bilər.

Mülkiyyətçinin məsuliyyətinin miqyası	Mülkiyyət də daxil olmaqla bütün öhdəliklər üzrə tamdır	İştirakçıların mülkiyyəti daxil olmaqla tam bölünmüş, subsidiar.	Tutulan qiymətli kağızların dəyəri məhduddur.
Mülkiyyətçi tərəfindən nəzarətin səviyyəsi	Bütün fəaliyyət üzərində tam nəzarət mümkündür.	İştirakçılar arasında bölünür ki, bu da fikir ayrılığı mənbəyidir.	Səhmlərin tutulan hissəsinə uyğundur.
Mövcudluq dövrü	Sahibkarın həyat dövrü ilə məhdudlaşır.	Tərəfdaşlar arasında razılaşmanın şərtlərindən asılıdır.	Qeyri-məhdud, yalnız iflas halında dayandırılması mümkündür.
Vergiqoyma	Şəxsi gəlir vergisinin ölçüsü üzrə olduğu kimi	Fərdi müəssisədə	İkiqat vergiqoyma

Mənbə: Виноградова С.Н., Пичунова О.В. Коммерческая деятельность: Учебник.-Минск.: «Вышэйшая школа», 2015, 122 стр.

Əgər qiymətlər sistemi bütün mallar üçün tələb və təklifləri bərabərliyini təmin edərsə, tarazlıq vəziyyəti aydın görünür. Əks halda, ən azı bəzi malların qiymətləri qalxıb-enəcəklər [20; 152-154].

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində iqtisadi nəzəriyyə sahəsində mühüm yer tutan ingilis iqtisadçısı A. Marşal belə qeyd edir: “Bizim çıxış mövqeyimiz belədir: biz ümumiləşmiş formada normal tələbi və normal təklifi öyrənirik; biz, iqtisadi elmlərin xüsusi sahələri üçün səciyyəvi olan aspektlərə əhəmiyyət vermir və diqqətimizi bütün elmə aid geniş münasibətlərə yönəldirik. Beləliklə, biz hesab edirik ki, tələb və təklifin gücü azad fəaliyyət göstərir, hər iki tərəfdə ticarətçilərin möhkəm birliyi mövcud deyil, onların hər biri sərbəst çıxış edir və azad rəqabət geniş şəkildə inkişaf edir, yəni alıcılar adətən heç bir maneə olmadan digər alıcılarla, satıcılar isə satıcılarla rəqabət aparılır. [31, 160]

1.2 Komersiya təşkilalarının iqtisadi fəaliyyətinin maliyyə aspektləri

Kapital-istehsala qoyulan və dövriyyənin başa çatması üzrə gəlir gətirən maliyyə resurslarının bir hissəsidir. Başqa sözlə, kapital maliyyə resurslarının çevrilmiş formasıdır. Formalaşması mənbələrinə görə maliyyə resursları xüsusi (daxili) və müxtəlif şərtlərlə (xarici) cəlb edilmiş resurslara bölünür.

Xüsusi maliyyə resurslarının əsas hissəsini təşkilatın sərəncamında qalan və idarəetmə orqanı tərəfindən bölünən mənfəət təşkil edir. Ölkə iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə müəssisə və təşkilatların mənfəəti də durmadan artır. Cədvəl 1.2 -nin məlumatlarında bunu daha aydın görmək mümkündür.

Cədvəl 1.2

Müəssisələrin və təsərrüfat təşkilatlarının mənfəəti

(cari qiymətlərlə, mln. manat)

Göstəricilər	2000	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Mənfəət-cəmi	539,9	13933,9	19112,1	26364,2	26462,6	26561,7	27372,4	27848,4	28758,3
sənaye	337,6	12452,4	17655,2	24730,5	24422,3	24422,3	25418,1	26424,3	26424,4
kənd təsərrüfatı	0,5	36,6	32,4	41,9	27,9	25,9	27,8	28,1	28,8
nəqliyyat	72,4	139,0	191,1	125,1	125,3	126,7	127,9	128,4	129,7
rabitə	-	388,0	308,8	333,1	396,6	101,7	117,4	124,2	131,5

Mənbə: Dövlət Sttistika Komitəsi Bakı, 2017

Cədvəl 1.2 -nin məlumatlarından göründüyü kimi, 2000-ci ildə müəssisə və təşkilatların mənfəəti 539,9 mln. manatdan 2012-ci ildə 26462,6 mln. manata çatmış və ya 4,4 dəfə artmışdır.

Müəssisənin maliyyə siyasətindən asılı olaraq sərəncamında qalan mənfəət aşağıdakı kimi istifadə oluna bilər:

- tam həcmdə istehlaka yönəldilə bilər;

- təşkilatın fəaliyyəti ilə bağlı olmayan digər layihəyə investisiya edilə bilər;
- təkrar olaraq təşkilatın inkişafına investisiya edilə bilər;
- birinci üç istiqamət üzrə bölüşdürülə bilər.

Heç də bütün mənfəət təşkilatın sərəncamında qalmır və onun bir hissəsi vergilər və digər məcburi ödənişlər şəklində büdcə sistemində daxil olur. Təşkilatın sərəncamında qalan mənfəət yığım, istehlak və ehtiyatlara bölünür. Yığma yönəldilən mənfəət, istehsalın inkişafına yönəldilən mənfəət müəssisənin əmlakının artmasına səbəb olur. İstehlaka yönəldilən mənfəət sosial məsələlərin həllinə istifadə edilir.

Əhəmiyyətinə görə xüsusi maliyyə resurslarının tərkibində ikinci yer amortizasiya ayırmalarına mənsubdur. Amortizasiya ayırmaları əsas istehsal fondlarının və qeyri-material aktivlərinin köhnəlməsinin pul ilə ifadəsidir. Onlar ikili xarakter kəsb edir, yəni, bir tərəfdən məhsul istehsalına çəkilən xərclərə daxil edilir, digər tərəfdən məhsul satışından daxilolmalara aid edilir və təşkilatın hesablaşma hesabına daxil olur. Bununla da həm sadə təkrar istehsalın, həm də geniş təkrar istehsalın maliyyələşdirilməsinin daxili mənbəyi olur.

Toplanmış amortizasiya ayırmaları amortizasiya fondunu əmələ gətirir və bu da köhnəlmiş əsas fondların təkrar istehsalı üçün istifadə edilir.

Maliyyə resurslarının cəlb edilmiş və yaxud xarici mənbəyini iki yerə-xüsusi və cəlb edilmiş resurslara bölmək olar ki, bu da yenidən bölgü qaydasında büdcə təxsisatı formasında daxil olur. Bu bölgü kapitalın qoyuluşu forması ilə şərtlənir.

Kapital bazarında pul vəsaitinin cəlb edilməsinin iki variantı mümkündür: borc və pay maliyyələşdirilməsi. Pay maliyyələşdirilməsi zamanı emitent fond bazarında özünün səhmlərinin buraxılması və yerləşdirilməsini həyata keçirir.

ikinci variant - istiqrazların (müddətli qiymətli kağızlar) buraxılması və yerləşdirilməsidir. Yəni kapitalın istiqraz və rəqəsi təqdim etmək əsasında verilməsidir. Əgər xarici investorlar pul vəsaitini sahibkar kapitalı kimi qoyurlarsa, onda bu kimi qoyuluşun nəticəsi cəlb edilmiş maliyyə resurslarının əmələ gəlməsi olur.

Sahibkar kapitalı-mənfəət götürmək və ya təşkilatın idarə olunmasında iştirak etmək məqsədi ilə digər təşkilatın nizamnamə kapitalına qoyulmuş kapital deməkdir. Ssuda kapitalı təşkilata haqqı ödənilmək və qaytarılmaq şərti ilə bank krediti (müxtəlif müddətə verilir), müvəqqəti istifadə üçün veksəl, istiqraz və rəqəsi şəklində digər təşkilatların vəsaiti şəklində verilir.

Maliyyə bazarında toplanmış vəsaitlərə xüsusi səhm və istiqrazların, digər qiymətli kağızların satışından əldə edilən vəsaitlər aid edilir. Yenidən bölgü qaydasında daxil olan vəsaitlərə risklərin başlanması üzrə sığorta ödənişləri, konsernlərdən, assosiasiyalardan, baş şirkətlərdən daxil olan maliyyə resursları, digər emitentlərin qiymətli kağızları üzrə dividendlər və faizlər, büdcə subsidiyaları aiddir.

Büdcə təxsisatı-həm qaytarılmamaq şərti ilə, bəm də qaytarılmaq şərti ilə verilə bilər və bir qayda olaraq dövlət sifarişlərinin, ayrı-ayrı investisiya proqramlarının maliyyələşdirilməsinə və ya məhsulları ümumdövlət əhəmiyyəti kəsb edən təşkilatlara qısamüddətli dövlət yardımını şəklində ayrılır.

Maliyyə resursları daim hərəkətdə olur və yalnız kommersiya banklarının hesablaşma hesabında və təşkilatların kassalarında pul vəsaitlərinin qalığı kimi olur. Bazar təsərrüfatında təşkilatlar maliyyə dayanıqlığı və əmtəə bazarında sabit mövqe uğrunda çalışaraq öz vəsaitlərini fəaliyyət növləri üzrə və ehtiyaca görə bölüşdürürlər.

Müəssisənin maliyyəsinin funksiyaları. Müəssisənin iqtisadi mahiyyəti, onun ictimai təyinatı və fəaliyyət mexanizmi yerinə yetirdiyi aşağıdakı funksiyalarda təzahür edir:

- * bölüşdürücü;
- * nəzarət;
- * təkrar istehsal.

Bölüşdürücü funksiya pul vəsaitləri fondlarının bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədardır. Bölgü istehsal ilə istehlak arasında əlaqələndirici həlqədir. Bazar şəraitində məcmu ictimai məhsul və milli gəlir maliyyənin köməyi ilə bölüşdürülür. Bu proses satışdan daxilolmaların bölüşdürülməsi ilə başlayır ki, onun da bi:

hissəsi istifadə edilmiş istehsal vasitələrinin bərpasına gedir, digər hissəsi isə aşağıdakı fondlara daxil olur:

mərkəzləşdirilmiş fondlara (büdcə və büdcədən kənar fondlara);

✓ qeyri-mərkəzləşdirilmiş fondlara (əməyin ödənilməsi fonduna, iqtisad həvəsləndirmə, istehsalın genişləndirilməsi və inkişafı məsrəflərinin maliyyələşdirilməsi fondlarına).

Nəzarət funksiyası pul vəsaitləri fondlarının formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsində təzahür edir və yalnız bölgü funksiyası ilə birlikdə meydana gəlir və fəaliyyət göstərir. Nəzarət funksiyasında müəssisə maliyyəsinə daxilən xas olan müəssisənin sahələrinin və bütövlükdə iqtisadiyyatın maliyyə vəziyyətini obyektiv olaraq əks etdirmək və nəzarət etmək qabiliyyəti təzahür edir. Müəssisənin maliyyəsinin köməyi ilə istehsal planlarının yerinə yetirilməsinə və cəmiyyətin maddi və əmək resurslarından istifadə edilməsinə, qənaət rejiminə əməl edilməsinə nəzarət edilir. Maliyyənin nəzarət funksiyası istehsal və bölgünün daha səmərəli rejiminin seçilməsinə yardım edir.

Müəssisə maliyyəsinin təkrar istehsal funksiyası istər ayrı-ayn müəssisələrdə və istərsə də bütövlükdə iqtisadiyyatda vəsaitlərin daimi dövriyyəsinə təmin edir. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsi vasitəsi ilə müəssisənin maliyyəsi ümumi iqtisadiyyatın inkişaf tempinə, onda formalaşmış proporsiyalara, sahə və ərazi strukturlarının təkmilləşdirilməsinə təsir göstərir.

Kommersiya müəssisələrinin maliyyəsinin təşkili prinsipləri onların təsərrüfat fəaliyyətinin əsasları ilə müəyyən edilir. Bu prinsiplərə aiddir:

- maliyyə müstəqilliyi;
- özünü maliyyələşdirmə;
- maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrində maraqlılıq;
- təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə görə məsuliyyətlik;
- müəssisənin fəaliyyəti üzərində nəzarət;
- maliyyə resurslarının formalaşması.

Maliyyə müstəqilliyi. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektləri fəaliyyət istiqamətini sərbəst seçir və öz məhsulunu hansı həcmdə istehsal etməyi həll edir. Maliyyə müstəqilliyi onda təzahür edir ki, müəssisə:

- xüsusi gəlir mənbəyinə malikdir;
- xərclərin istiqamətlərini sərbəst seçir;
- digər müəssisələr ilə birgə fəaliyyətdə iştirak edə bilər.

Özünü maliyyələşdirmə bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin uğurlu təsərrüfat fəaliyyətinin məcburi şərtidir. Özünü maliyyələşdirmə məhsulun istehsalı və müəssisənin islehsal-texniki bazasının genişləndirilməsi üzrə məsrəflərin öz vəsaitləri hesabına tam ödənilməsində ifadə olunur. Bu halda hər bir müəssisə xüsusi mənbələr hesabına həm özünün cari xərclərini, həm də kapital məsrəflərini örtür.

Müəssisənin inkişafına yönəldilən vəsaitlər aşağıdakılar hesabına formalaşır:

- amortizasiya ayırmaları;
- bütün növ fəaliyyətdən əldə edilən mənfəət;
- iştirakçıların əlavə pay haqları;
- qiymətli kağızların buraxılması.

Lakin, kifayət qədər rentabelliği təmin etməyən istehlakçı üçün yüksək məsrəfli məhsul istehsalının xərclərini müəssisə öz xüsusi gəlir mənbəyi hesabına maliyyələşdirə bilmir. Bu kimi müəssisələrə infrastruktur müəssisələri, o cümlədən mənzil-kommunal, sərnişin nəqliyyatı, kənd təsərrüfatı, müdafiə müəssisələri aiddir. Bu halda müəssisənin müəyyən şərtlər daxilində büdcə maliyyələşdirilməsi (dotasiya şəklində), o cümlədən büdcə ssudası alması mümkündür.

Maliyyə təsərrüfat fəaliyyətində maraqlılıq. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütün mülkiyyət formalı müəssisə öz fəaliyyətlərinin nəticələrinə maraqlı göstərməlidir ki, bu da mənfəət götürməkdə təzahür edir. Müəssisənin fəaliyyətinin uğurla davam etməsi üçün nəinki reallaşdırılmış məhsulun maya dəyərini ödəmək, vergiləri vermək və digər təsərrüfat xərclərini örtmək, habelə təkrar istehsalı və sosial infrastrukturun inkişafını təmin edəcək həcmdə mənfəət əldə etmək lazımdır.

Maddi məsuliyyət prinsipi təsərrüfat fəaliyyətinin aparılmasına və nəticələrinə müəyyən məsuliyyətlər sistemi mövcudluğunu göstərir. Öz fəaliyyətinin nəticələrinə maddi məsuliyyəti, öz fəaliyyətini davam etdirməyə imkanı olmayan, ziyanla işləyən müəssisələr mümkün qədər mal göndərənlər və kreditorlar qarşısında öz öhdəliklərini ödəməlidir. Ölkədə investorların, kreditorların və əmanətçilərin mənafeələrini qorumağa imkan verən müflisləşmə prosedurunun nizamlı mexanizmi olmalıdır. Bu prinsipin reallaşdırılmasının maliyyə metodları ayrı-ayrı təşkilatlar, onların rəhbərləri və işçiləri üçün müxtəlifdir.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üzərində nəzarət obyektiv olaraq zəruridir. Təşkilatın maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti üzərində nəzarətin əsasında maliyyənin nəzarət funksiyası durur. Müəssisənin fəaliyyəti pul vəsaitlərinin formalaşması və istifadəsi ilə əlaqədardır və deməli, dövlətin, maddəli işçilərin, səhmdarların, kreditorların və digər təsərrüfat subyektlərinin mənafeələrinə toxunur. Müəssisə onların qarşısında öhdəliyini yalnız maliyyə intizamına əməl etdiyi halda ödəyə bilər. Müəssisənin maliyyə fəaliyyəti üzərində nəzarət maliyyə göstəricilərinin təhlili, habelə nəzarətin nəticələrinə görə müəssisəyə tətbiq edilən təsir vasitələrinin köməyi əsasında həyata keçirilir. Bu halda maliyyə nəzarətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili və onun yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər;
- büdcəyə vergilərin ödənilməsi və vergidən yayınma və ya onun düzgün hesablanmaması hallarında cərimə sanksiyasının tətbiqi üzərində nəzarət;
- təqdim edilmiş maliyyə resurslarının məqsədli istifadəsi üzərində nəzarət və s.

Müəssisənin fəaliyyəti üzərində nəzarət müxtəlif nəzarət orqanları tərəfindən, o cümlədən dövlət, idarə və habelə müstəqil orqanlar tərəfindən həyata keçirilir.

Maliyyə ehtiyatlarının təminatı prinsipi onların təşkilatın maliyyə sabitliyinin təmin olunması üçün formalaşması ilə əlaqədardır. Çünki müəssisələrin

fəaliyyəti həmişə bazar konyukturasının mümkün tərəddüdləri nəticəsində müxtəlif xarakterli risklər ilə üzləşir. Nəhayət, müəssisənin fəaliyyətində istehsal proqramının işlənilib hazırlanmasında birbaşa yanılmalar ola bilər.

Müəssisənin maliyyəsinin təşkilinin əsasını maliyyə planı təşkil edir. Maliyyə planının forması gəlir və xərclər balansıdır ki, burada müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri, onun büdcə, büdcədən kənar fondlar və bank ilə qarşılıqlı əlaqəsi öz əksini tapır. Gəlir və xərc balansının başlıca vəzifəsi pul vəsaitlərinin daxil olması və xərclənməsinin uyğunluğunu yoxlamaqdan ibarətdir. Maliyyə planı rüblərə bölünməklə bir il müddətinə tərtib edilir.

Müəssisə (təşkilat) maliyyə işini aparmaq üçün xüsusi maliyyə xidməti yaradır. Onun fəaliyyəti başlıca məqsədə: maliyyə sabitliyini təmin etmək, müəssisənin (təşkilatın) iqtisadi inkişafı və onun zəruri həcmdə mənfəət əldə etməsi üçün möhkəm zəmin yaratmaqdan ibarətdir.

Maliyyə xidmətinin əsas təyinatı aşağıdakılardan ibarətdir:

- təşkilatın istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini maliyyə resursları ilə təmin etmək və onları təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən qarşıya qoyulmuş məqsədlərin yerinə yetirilməsinə səmərəli istifadə etmək;

- hesablaşmaları vaxtında aparmaq, maliyyə-kredit sistemi və digər təsərrüfat subyektləri qarşısında maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək;

- təşkilatların aktivlərinin, xüsusi kapitallarının və satışın gəlirliliyinin artmasını təmin etmək;

- uzunmüddətli, cari (operativ) maliyyə planlarının işlənilib hazırlanması;

- təşkilatın pul axınlarının hərəkətinə nəzarət etmək;

- təşkilatların mülkiyyətçilərinə düzgün operativ informasiya vermək.

Başqa sözlə, maliyyə işinin mahiyyəti əsas və dövriyyə kapitalının dövriyyəsinə təmin etmək və uğurlu kommersiya fəaliyyətinə kömək edən maliyyə münasibətlərinə yardım etməkdən ibarətdir.

Təşkilatın maliyyə xidmətinin vəzifələri aşağıdakılardır:

* məzmunca keyfiyyətli və səmərəli qərar qəbul etmək üçün zəruri olan həcmdə maliyyə sənədlərini tez bir zamanda hazırlamaq;

- müəssisənin başlıca məqsədinə çatmaq üçün təşkilatın bölmələrinin bütün istiqamətlərini əlaqələndirmək;

- təsərrüfatçılıq subyektlərinin bütün maliyyə planlarını tərtib etmək.

Kommersiya təşkilatlarının maliyyə xidmətinin işinin mühüm istiqamətləri bunlardır:

- maliyyə planlaşdırılması;

- pul axınlarının idarə edilməsi üzrə operativ (cari) fəaliyyət;

- nəzarət-analitik işlər.

Planlaşdırma sahəsində maliyyə xidməti əsasən aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin edir:

- bütün zəruri hesablaşmalar ilə birlikdə maliyyə və kredit planlarının işlənilib hazırlanması;

- xüsusi dövriyyə vəsaitinə olan tələbatı müəyyən etmək;

- təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin mənbələrini müəyyən etmək;

- zəruri hesablaşmalar ilə birlikdə kapital qoyuluşu planını işləyib hazırlamaq;

- biznes-planın hazırlanmasında iştirak;

- bank idarəsində kassa planının tərtibində iştirak;

- məhsul satışı planının tərtibində iştirak.

Maliyyə xidməti operativ işlərdə bir sıra məsələləri həll edir, o cümlədən:

« büdcəyə ödənişlərin müəyyən edilmiş vaxtda təmin edilməsi;

- istehsal planının xərclərinin maliyyələşdirilməsini təmin etmək;

- müqaviləyə uyğun olaraq kreditlərin rəsmiləşdirilməsi;

təşkilatın reallaşdırılmış məhsula görə alıcıların pul hesablaşmalarına nəzarəti Kommersiya təşkilatlarında nəzarət-analitik işlərə böyük əhəmiyyət verilir.

1.3. Bazar şəraitində kommersiya təşkilatlarının iqtisadi fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsasları

“Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin məzmununa diqqət yetirdikdə görmək olur ki, ixracın dəstəklənməsi məqsədikə ayrı-ayrı sektorlar üzrə ixrac assosiasiyalarının yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Hal – hazırda bu iş müəyyən həcmdə yerinə yetirilməkdədir. Bundan əlavə Azərbaycanda əhalinin məşğulluğunu təmin etmək, qeyri – neft sektoru məhsullarının ixrac qabiliyyətinin yüksəldilməsi, iqtisadi subyektlər üçün fəaliyyət mühitinin inkişaf etdirilməsi kimi strateji məsələlərdə sahibkarlıq subyektlərinin rolunun yüksəldilməsinə, cəmiyyətdə sahibkarlığa dəstək əhvali-ruhiyyəsinin artırılmasına təkan vermək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 21 aprel tarixli 1988 nömrəli Sərəncamı ilə aprel ayının 25-i Azərbaycanda “Sahibkarlar Günü” kimi təsis edilmişdir. Bununla yanaşı, sahibkarlıq fəaliyyəti sferasında aparılan yoxlamaların 2 il müddətində saxlanılması, sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olan şəxslər üçün lisenziya və icazələrin sayının və ödənilən rüsumların məbləğlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması, icazələrin verilməsi qaydalarının asanlaşdırılması, eləcə də müvafiq sferada elektron portalın formalaşdırılması üzrə fəaliyyətin davam etdirilməsi, sahibkar şəxslərin hüquqlarının qorunması ilə əlaqədar Apellyasiya Şuralarının yaradılması həyata keçirilmişdir. Bundan əlavə ölkədən tranzit yüklərin aparılmasında “bir pəncərə” prinsipi həyata keçirilmiş, ölkədə investisiyaların təşviq edilməsinin yüksəldilməsi üçün 7 il ərzində vergi və gömrük güzəştlərinin təqdim edilmiş, idxal - ixrac fəaliyyəti zamanı gömrük prosedurlarının asanlaşdırılması üçün onlayn gömrük xidmətlərinin daha da genişləndirilmiş, tələb olunan sənədlərin və prosedurların sayının minimuma endirilməsi, malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədindən keçirilməsi üçün “Yaşıl dəhliz” və beynəlxalq təcrübədə mövcud olan digər buraxılış sistemləri yaradılmışdır. Həmçinin dövlət satınalmalarında təkmilləşdirmələr aparılmış, dövlət qurumlarında sahibkarların müraciətlərinin birbaşa cavablandırılmasını aparan, informasiya vermə və konsaltinq

xidmətləri göstərən mərkəzləri yaradılış və digər əhəmiyyətli işlər reallaşdırılmışdır.

“Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi” ndə sahibkarlıq subyektlərinə aid, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq siyasətinə dair vahid yanaşmanın, innovasiyaların, beynəlxalq standartların daha geniş formada tətbiq edilməsi, ixrac bazarlarının tədqiq edilməsində dövlət dəstəyinin yüksəldilməsi, maliyyə, məsləhət və digər stimullaşdırıcı mexanizmlərinin daha da genişləndirilməsi, dövlətin stimullaşdırıcı alətləri üçün yoxlama və dəyərləndirmə mexanizmlərinin formalaşdırılması məqsədilə prioritetlər müəyyənləşdirilməsi və Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafının ciddi şəkildə dəstəklənməli olduğu vurğulanmışdır. Bundan əlavə qeyd edilir ki, innovasiya və beynəlmilləşdirməyə dəstək fəaliyyəti reallaşdırılmasının olmasına baxmayaraq, müvafiq sferada fəaliyyət daha da intensivləşdirilməli, mütərəqqi strategiya və ya koordinasiya mexanizmləri təşkil edilməlidir. Hal - hazırda innovasiya ilə əlaqədar dövlət siyasəti telekommunikasiya və informasiya texnologiyaları sahəsinə yönəldilmiş diqqət daha da genişlənməkdədir. Ümumiyyətlə, xarici iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsinə yönəldilmiş stimullaşdırma tədbirləri və ixrac məqsədilə maliyyə xidmətlərinin həyata keçirilməsi qlobal dəyər zəncirindən kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin daha çox fayda əldə etmək imkanının formalaşdırılması məqsədilə daha da genişləndirilməsi məsələləri müvafiq strateji yol xəritəsində öz əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, ixrac fəaliyyətinin dəstəklənməsi və ixrac imkanlarının reallaşdırılması məqsədilə 2020-ci ilə qədər olan dövrdə Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişafı istiqamətində normativ-hüquqi baza, qanunvericiliyin daha da təkmilləşdirilməsi həyata keçiriləcək, institusional islahatların davam etdirilməsi və rəqabətli fəaliyyət mühitinin gücləndirilməsi, eləcə də bu sahədə fəaliyyət üçün vacib olan intellektual, həmçinin texniki ehtiyatların, icazə sənədlərinin əldə edilməsi sisteminin kifayət qədər sadələşdirilməsi ilə əlaqədar tədbirlər həyata keçiriləcəkdir. Nəzərdə tutulmuş tədbirlərin uğurlu şəkildə yerinə yetirilməsi nəticəsində kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin ümumi daxili məhsulda və əhalinin məşğulluqla təmin edilməsində payının müvafiq olaraq 15 və

20 faizə, ölkənin qeyri – neft məhsullarının ixracındakı payının isə 10 faizə çatdırılması əsas məqsəd kimi müəyyənləşdirilir. Azərbaycanda 2025-ci ilədək olan dövr üzrə uzunmüddətli baxışın həyata keçirilməsi nəticəsində KOS-un ÜDM-də və məşğulluqda payının müvafiq olaraq 35 və 40 faizə, ölkənin qeyri-neft ixracında payının isə 25 faizə çatdırılması nəzərdə tutulur [16]. 2025 - ci il tarixindən sonrakı perspektiv dövrdə xüsusi sahələr üzrə daxili tələbat ödənildikdən sonra güclü milli sahibkarlıq subyektləri və çoxsaylı kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri öz ticarət şəbəkəsini beynəlxalq bazarlarla, xüsusilə də regional bazarlarla əlaqələndirərək, ölkənin qeyri-neft sektoru məhsullarının ixracının önəmli dərəcədə yüksəlməsinə müsbət təsir göstərəcəkdir. Azərbaycanda, əsasən də xarici ticarət əlaqələrində kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin payının 40 faizə qaldırılması nəzərdə tutulur. Bununla bərabər, 2025 - ci il tarixindən sonrakı dövrdə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin ümumi daxili məhsulda və əhalinin məşğulluğunda payının müvafiq qaydada 60 faiz və 70 faizə çatdırılması məqsəd kimi müəyyənləşdirilmişdir. Qarşıya qoyulan hədəflərə nail olunması növbəti onillik dövr ərzində Azərbaycan Respublikasında biznes fəaliyyəti üçün daha münbit şəraitin formalaşdırılması, kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etməsinə yönəlmiş müxtəlif proqram və tədbirlərin reallaşdırılması, aidiyyəti dövlət orqanlarının iştirakları və cəhdləri, xüsusilə də əhəmiyyətli proseslərin asanlaşdırılması, hesabatlılığın və şəffaflığının təmin edilməsi nəticəsində mümkün olacaqdır.

2017 – ci ildə istehsalın səmərəli təşkili, sahibkarlıq subyektlərinə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və onlara dəstək tədbirlərinin effektivliyinin yüksəldilməsi məqsədilə “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi” ndə nəzərdə tutulan tədbirlərdən biri və belə demək olar ki, ən əhəmiyyətlisi "Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Agentliyi" yaradılmışdır. Sözü gedən agentlik Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində publik hüquqi şəxs statusun malik qurum kimi fəaliyyət göstərir. "Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Agentliyi" ölkədə kiçik və orta

sahibkarlığın (KOS) inkişafını dəstəkləyən, KOS subyektlərinə bir sıra xidmətlər göstərən, dövlət orqanlarının bu sahədə xidmətlərinin əlaqələndirilməsini və tənzimlənməsini həyata keçirən publik hüquqi şəxs statusundadır [18] .

Kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində prioritet məqsədlərin reallaşdırılması nəticəsində aşağıdakı nəticələr proqnozlaşdırılır:

- Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin ümumi daxili məhsulda payının 15 faizə qədər qaldırılması;
- Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin əhalinin məşğulluğunda payının 20 faizə qədər qaldırılması;
- Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin Azərbaycanın qeyri – neftməhsulları ixracatında payının 10 faizə qədər qaldırılması;
- 2020 - ci ildə real ÜDM-in 1 milyard 260 milyon manat dəyərində artması;
- 2020 - ci ildə 34240 yeni iş yerlərinin yaradılması.

Hazırkı vəziyyətdə iqtisadi siyasət qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri iqtisadi fəaliyyətin ixracyönümlülüyünün təmin olunması və idxalın əvəz edilməsidir. Bunun üçün əsas məqsəd yerli istehsal subyektlərinin və onların istehsal etdikləri məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsidir. İqtisadi rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması yalnız effektiv rəqabət şəraitinin bazarlarda formalaşdırdığı rəqabət təzyiqinin köməyi ilə mümkündür. Belə ki, bazar iştirakçıları arasında rəqabətli mühit məhsuldarlığın və iqtisadi faydanın çoxalmasına, texnoloji və innovativ resursların geniş şəkildə tətbiq edilməsinə imkan yaradır. Təkcə tam rəqabətli şəraitdə iqtisadi subyektlərə və proseslərə likvidlik dəstəyi verilməklə, idxal edilən məhsulların yerli istehsal subyektləri tərəfindən əvəz edilməsinə və ixrac əməliyyatlarının təşviq edilməsinə nail olmaq olar. Ona görə ki, təkcə bu halda milli istehsal subyektləri tərəfindən istehsal edilən məhsulların və xidmətlərin rəqabətqabiliyyətliliyi təmin oluna bilər və bu ixracın əməliyyatların artması üçün əsas rolunda çıxış edə bilər.

Kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətini genişləndirmək üçün investisiya vergi mexanizminin tətbiqi də məqsədəuyğun sayılır. Əksər Avropa ölkələrində də bu vergi güzəşti tətbiq edildiyini önə çəkən müəllifin fikrincə, Azərbaycan Respublikasında da

investisiya vergi kreditinin tətbiqi KOS subyektlərinin inkişafını kömək edə bilər. Bu vergi güzəşti vergi ödənişi müddətinin dəyişdirilməsini müəyyən edilmiş müddətdə ödənilməsi vergi məbləğinin azaldılmasını və azalan həcmə kredit şəklində müəssisənin sərəncamında qalmasını nəzərdə tutur. Bu zaman müəssisə müəssənləşdirilən müddətdən sonra kreditin azaldılan hissəsini faizlər nəzərə alınmaqla ödəyir. Müəllif Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinə dəyişiklik etməklə kiçik və orta müəssisələr üçün investisiya vergi kreditinin tətbiq edilməsini təklif edir.

Azərbaycanda dövlət büdcəsi hesabına kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara verilən subsidiyanın məbləği 2017-ci ilin əvvəlində 793,645 milyon manatı ötürüb. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin rəsmi statistikasına əsasən, bu məbləğ 5 istiqamət üzrə verilən subsidiyanın ümumi həcmi əks etdirir. Subsidiya vəsaitinin daha böyük hissəsi yanacaq və motor yağlarına görə verilən yardımlar təşkil edib. Bu istiqamət üzrə 2007-2014-cü illərdə 430,087 milyon manat subsidiya ayrılıb. Digər istiqamətlərdən buğda və çəltik səpininə görə ayrılan məbləğ 183,516 milyon manat, mineral gübrəyə görə verilən subsidiya 127,748 milyon manat, I və II reproduksiya toxumlarına görə 45,768 milyon manat, elmi-tədqiqat təşkilatlarına oricinal, superelit və elit toxumlarına çəkilən xərclərin ödənilməsinə görə 6,524 milyon manat olub. Subsidiya üçün ən böyük vəsait 2012-ci ildə verilib. Həmin ildə istehsalçılar 115,035 milyon manat subsidiya alıb. 2010-cu ildə 110,33 milyon manat, 2013-cü ildə 108,642 milyon manat, 2014-cü ildə 107,29 milyon manat subsidiya verilib. Ən az subsidiya 2007-ci ildə verilib. Həmin ildə 66,116 milyon manat subsidiya ayrılıb. 2016 və 2017-ci illərdəki subsidiya xərclərini də nəzərə alsaq aqrar sahəyə ayrılan birbaşa yardım 1 milyard manata çatıb.

2017-ci ildən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara əkin sahəsinin becərilməsində istifadə etdiyi yanacaq və motor yağlarına, habelə buğda və çəltik səpininə görə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına yardımların verilməsi yeni qaydada həyata keçirilir. Yeni qaydalarda dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına istehsalçılara yardım verilməsində əsas meyar kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün

becərilən 1 hektar genetik modifikasiya olunmamış bitkilərin əkin sahəsi və çoxillik əkmələr götürülür. İstehsalçılara hər hektar hesabı ilə bitkilərin becərilməsinə sərf etdikləri yanacaq və motor yağlarına görə 50 manat (əvvəl 40 manat), buğda və çəltik səpininə görə əlavə 40 manat yardım verilir.

İstehsalçılara hər hektar hesabı ilə bitkilərin becərilməsinə sərf etdikləri yanacaq və motor yağlarına görə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına verilən yardım əsas əkinlərlə yanaşı, təkrar (aralıq) əkinlərə də şamil edilir. Yenilənən qaydalarda daha önəmli olan nüans isə təkrar əkinlərlə bağlıdır. Mövcud qaydalarda təkrar əkinlərə görə yardım nəzərdə tutulmurdu. Təkrar əkinlə bağlı yanacaq və motor yağlarına görə 50 manat yardımın nəzərdə tutulması aralıq əkinə marağı artıracaq.

- **antimonopol tənzimləmə**

Monopoliya azad rəqabət şəraitinin əksidir.

Sahibkarlıq strukturları arasında rəqabət mübarizəsi dedikdə həmin strukturların rəqabət üstünlüyü əldə etmək, bazarda əlverişli mövqeyə malik olmaq və rəqiblərinin bazardan sıxışdırıb çıxarmaq üçün icra etdikləri fəaliyyətlərin məcmusu başa düşülür. Bu strukturların rəqabət mübarizəsindəki fəaliyyətləri bazar rəqabətinin tipi ilə müəyyən edilir. Bu baxımdan bazar rəqabətinin tiplərinin öyrənilməsinə ehtiyac yaranır. Onların aşağıdakı dörd tipi vardır: mükəmməl rəqabət, xalis inhisarçılıq, inhisarçı rəqabəti, oliqapoliya rəqabəti.

Sadalanan rəqabət tiplərində sahibkarlıq strukturlarının fəaliyyətinin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Onların hər birinə genişliyi ilə nəzər salaq.

Mükəmməl rəqabətli bazar strukturunu bəzən xalis rəqabət şəraiti də adlandırırlar. Bazarda xalis və yaxud mükəmməl rəqabət şəraitinin olması üçün aşağıdakı şərtlər ödənilməlidir (72, s.96):

- bazarda çoxsaylı alıcılar və satıcılar mövcuddur və onlar öz fəaliyyətləri ilə bazar qiymətlərinin səviyyələrinə təsir etmək iqtidarında deyillər;
- bazarda diferensiallaşmış məhsullar yoxdur, alıcılar bu və ya digər sahibkarlıq strukturunun məhsuluna başqa sahibkarlıq strukturunun məhsulu ilə

müqayisədə üstünlük vermirlər. Bu, o demək deyil ki, təklif edilən məhsullar keyfiyyət xüsusiyyətləri baxımından biri-birindən fərqli deyillər. Məhsulların keyfiyyəti fərqlənə bilər, lakin bu fərqlənmə ticarət markası və reklamlarla “möhkəmləndirilmir”;

- sahibkarlıq strukturları heç bir maneçilik olmadan (texniki, qanunvericilik, maliyyə və s. baxımından) bazara sərbəst daxil ola və yaxud bazarı tərk edə bilər;

- alıcılar və satıcılar bazara təsir edən eyni və tam tərkibli informasiyalara malikdirlər; onlar bu informasiyaları rəşional və özləri üçün əlverişli şəkildə istifadə edirlər.

Mükəmməl və yaxud xalis rəqabətli bazar strukturunda sahibkarlıq strukturu məhsulunu cari bazar qiymətlərinə reallaşdırır. Əgər sahibkarlıq strukturunun məhsulunun qiyməti bazarda qərarlaşmış qiymətin səviyyəsindən yuxarı olarsa, onda məhsulların satışı mümkün olmur. Qiymətin bazar qiymətlərindən aşağı olması balında isə sahibkarlıq strukturunun məhsullarının sürətli satışı müşahidə edilir. Belə rəqabət şəraitində ayrıca sahibkarlıq strukturunun bazara təklif etdiyi məhsulun həcmi bazara bütövlükdə təklif edilən məhsulun həcmi ilə müqayisədə o dərəcədə kiçik olur ki, bazar qiymətlərinin dəyişməsinə heç bir təsir göstərmir. Bununla yanaşı, mükəmməl rəqabət şəraitində sahibkarlıq strukturları tərəfindən bazara standart məhsullar təklif edildiyinə görə, bu və ya digər sahibkarlıq strukturunun öz məhsuluna tələbi “canlandırma”sı mümkün olmur (72, s.98). Bu, o deməkdir ki, mükəmməl rəqabətli bazar şəraitində ayrıca götürülmüş sahibkarlıq strukturunun satış siyasətinə və məhsulların qiymətlərinə dair qəbul etdiyi qərarların elə bir səmərəsi olmur. Ona görə də belə rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq strukturu bazarda qərarlaşmış şəraitlə razılaşmaq məcburiyyətində qalır və həmin şəraitin diqtə etdiyi fəaliyyəti qəbul edir.

Mükəmməl rəqabətli şəraitdə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq strukturu əldə etdiyi mənəfətin məbləğim artırmaq üçün istehsalın təkmilləşdirilməsi və onun bazarın tələblərinə uyğun təşkili məsələlərinin həllinə fikir verir. Başqa sözlə,

mükəmməl rəqabət şəraiti fərdi sahibkara qərarlaşmış şəraitə uyğunlaşmaqdan başqa çıxış yeri qoymur və sahibkarın fəaliyyəti aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətləri ilə seçilir (66, s. 123):

- sahibkar bazarda məcmu tələbin və təklifin təsiri nəticəsində qərarlaşmış qiyməti qəbul edir və o, öz məhsullarına qiymətin təyin edilməsi məsələləri ilə məşğul olmur;

- əgər sahibkar irəlicədən məhsuluna qiymət müəyyən edirsə, həmin qiymətə məhsulun satışı mümkün olmur (qiymətin bazar qiymət səviyyəsindən yüksək olduğu halda); bazardakı məhsullar standart olduğuna görə, alıcılar aşağı qiymətə həmin növ məhsulları bazanın istənilən yerində əldə edə bilirlər; bazar qiymət səviyyəsindən yuxarı qiymət müəyyənləşdirilmiş məhsullar isə satılmamış qalır;

- ayrıca sahibkarlıq strukturu bazara təklif etdiyi məhsulun həcmi ilə bazar qiymətlərinin səviyyəsinə təsir etmək iqtidarında olmadığına görə, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi həmin sahibkarlıq strukturunun fəaliyyətində yeganə stimulyer kimi özünü göstərir;

- sahibkarlar məhsulun bazar qiyməti ilə onun maya dəyəri arasındakı fərqi böyük olmasında maraqlı olurlar və bu istiqamətdə məqsədyönlü fəaliyyət göstərirlər;

- onların bu istiqamətdə fəaliyyəti qısamüddətli dövrdə mənfəətin maksimumlaşdırılmasına imkan versə də, uzunmüddətli dövrdə bazar yenidən normal mənfəətin əldə edilməsi şəraitinə qayıtmam təmin edir;

- mükəmməl rəqabət şəraitində sahibkarlıq strukturları satılan məhsulların istehsalına və onların həcminə dair sərbəst surətdə qərar qəbul edirlər;

- sahibkarların marketinqə dair başlıca qərarları məhsulların satış yeri və vaxtı ilə əlaqədar olur; fərdi sahibkarlar məhsullarına tələbin formalaşdırılması üçün reklamdan, həmçinin marketinqin başqa üsul və vasitələrindən istifadə etmirlər.

- **gömrük tənzimlənməsi**

2011-2017-ci illər üzrə idxal qiymətləri indeksintəhlili göstərir ki, ölkəyə idxal

edilən məhsullar isə 2011-2014-cü illərdə ucuz başa gəlmişdir. İdxal qiymətlərinin indeksinin belə aşağı səviyyədə olması bir neçə səbəblə izah etmək olar. Birincisi ola bilər ki, Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədləri həddən artıq şəffaf qorunmur və bir sıra mallar gömrük vergisindən yayınırlar. Bu isə öz növbəsində idxal olunan malların ucuz başa gəlməsinə səbəb olur. İkinci amil isə onunla izah oluna bilər ki, idxal olunan məhsullar həddən artıq keyfiyyətsiz məhsullardır və bu məhsulları da ixrac edən ölkədə həmin məhsullar çox ucuzdur. Buna görə də Azərbaycana idxal olunan məhsullar ucuz başa gəlir. Nəhayət, üçüncü amil ucuz məhsulları Azərbaycana idxal etməklə ölkənin daxili bazarını ələ almaq, yerli məhsulları sıxışdırmaq və dempinq siyasəti yeritməklə əlaqədar ola bilər. Lakin 2015-2017-ci illərdə idxal qiymətlərinin indeksinin qalxması müşahidə olunur. Bu isə öz növbəsində neft sektoruna gətirilən avadanlıqlarla bağlı ola bilər. Beləliklə, də Azərbaycanın ticarət şərti indeksinin təhlili göstərdi ki, idxal və ixracının keyfiyyət parametrlərinə diqqət yetirilməli lazımdır. Ölkənin idxal-ixrac əməliyyatları milli manatın mövqeyinə də ciddi təsir göstərir. Bu təsirin dərəcəsini müəyyən etmək üçün idxal-ixrac əməliyyatlarının manatla və dollarla dinamikasını nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur. Qeyd edək ki, idxal və ixrac məhsullarının manatla həcmi Dövlət Statistika Komitəsinin milli hesablar sistemindən götürülmüşdür.

Cədvəl 1.3.

İdxalın dollar və manatla həcmi

İllər	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İdxal, mln. dollarla	985,4	1337,6	1375,2	1723,1	1433,4	1172,1	1430,9	1665,4	2626,2
İdxal, mlrd. manatla	5698	7640	5137,6	9381	7900	9054	9918	15171	21609

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikasının DSK-ın məlumatları əsasında tərtib olunub

Cədvəl 1.4.**ixracın dollar və manatla həcmi**

İllər	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İxrac,mln. dollarla	612, 3	643,7	806,3	977,7	1025,2	1744,9	2314,3	2167,5	2591,2
İxrac,mlrd. manatla	3466	3406	4585	3905	5279	9477	11030	12964	14066,2

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikasının DSK-nm məlumatları əsasmda tərtib olunub

Cədvəl 1.3. və 1.4. əsasında Azərbaycan Respublikasının idxalının manatla həcmi dollarla olan həcmə bölməklə, eləcə də ixracın manatla həcmi dollarla həcmə bölməklə şərti qəbul edib hesabladığımız valyuta məzənnəsini müəyyən edərək onu dövlətin 2009-2017-ci illərdə müəyyən etdiyi rəsmi valyuta məzənnəsini müəyyən edərək onu dövlətin 2009-2017-ci illərdə müəyyən etdiyi rəsmi valyuta məzənnəsi ilə müqayisə edək (Cədvəl 1.5.).

Cədvəl 1.5.**ABŞ dollarının Azərbaycanda orta illik valyuta kursu və ya dolların manata nisbəti (manatla)**

İllər	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İdxal üzrə şərti valyuta məzənnəsi	5732	5712	6092	5442	5511	7725	6931	9110	8228
Rəsmi valyuta kursu məzənnəsi	4417	4295	3987	112	4118	4474	4656	4861	491 1
İxrac üzrə şərti məzənnəsi	5660	5309	5672	5762	5149	5431	4766	5981	5429

Qeyd: Cədvəl DSK-nin məlumatlarına əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

Cədvəl məlumatlarından aydın görünür ki, həm idxal üzrə, həm də ixrac üzrə şərti qəbul edib hesabladığımız valyuta məzənnəsi bütün illərdə dövlətin rəsmi müəyyən etdiyi valyuta məzənnəsindən kəskin fərqlənir. Başqa sözlə, 2009-cu ildə ABŞ dolları həcmində olan ixracın məzənnəsi 5660 manat təşkil etdiyi halda, həmin dövrdə dövlət ABŞ dollarının məzənnəsini 4417 manat səviyyəsində tutmuşdur.

Beləliklə də 2009-cu il üçün hər bir dollarlıq ixrac məhsulu 1243 manat zərərli olduğu görünür. Yəni 2009-cu ildə ümumi ixracın həcmi 4308 mlrd, manat ola biləcəyi halda, dövlətin həyata keçirdiyi valyuta siyasəti nəticəsində ümumi ixracın həcmi 3466 mlrd, manat olmuşdur. Belə hal müvafiq olaraq 2010-2017-ci illər üzrə də davam etmişdir. Yəni ixrac üzrə şərti qəbul edib hesabladığımız valyuta kursu 2010-2017-ci illərdə 5309 manatla 5429 manat arasında olduğu halda, dövlətin həyata keçirdiyi rəsmi valyuta kursu həmin illərdə 4295 manatla 4911 manat arasında olmuşdur.

Qeyd edək ki, belə hal müvafiq olaraq 2009-2017-ci illərdə həyata keçirilən idxal əməliyyatlarında da müşahidə olunmuşdur. Yəni idxal 2009-2017-ci illər üzrə şərti qəbul edib hesabladığımız valyuta kursu ilə dövlətin həyata keçirdiyi rəsmi valyuta kursu arasında da kəskin fərqin olduğu görünür. Yəni 2009-2017-ci illərdə şərti valyuta məzənnəsi 5782 manatla 8228 manat arasında olduğu halda dövlətin həmin illərdə həyata keçirdiyi rəsmi valyuta kursu 4417 manatla, 4911 manat arasında olmuşdur. Başqa sözlə, 2009-2017-ci illərdə də dövlət valyuta məzənnəsini nəzarətdə saxlamaq məqsədilə hər il valyuta bazarına müdaxilə edərək valyuta məzənnəsini nəzarətdə saxladığı aydın olur. Qeyd edək ki, tədiyə balansının məlumatların əsasən Azərbaycan hökuməti manatın məzənnəsini müəyyən həddə saxlamaq üçün hər il təqribən 190-210 mln. ABŞ dolları həcmində əlavə vəsaitinin xərcləndiyini bildirir,

Beləliklə, nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycanda həm idxal üzrə, həm də ixrac üzrə şərti hesabladığımız valyuta məzənnəsinin dövlətin rəsmi valyuta məzənnəsindən fərqli olmasının əsas səbəbi valyuta bazarına dövlətin müdaxilə etməsi ilə əlaqədardır.

2009-2017-cı illər üzrə dövlətin müəyyən etdiyi valyuta məzənnəsi ilə şərti qəbul edib hesabladığımız valyuta məzənnəsinin təhlili göstərir ki, həmin illərdə dövlət sərt pul-kredit siyasəti əvəzinə devalvasiya prosesinə əl atmalı, idxalı məhdudlaşdıran, ixracı isə stimullaşdıran valyuta məzənnəsi siyasəti həyata keçirməli idi. Lakin həmin illərdə sərt pul-kredit siyasəti ölkənin hazır məhsuldan daha çox xammal

yömlü ixracatın inkişafına şərait yaratmışdır. Daha doğrusu, belə valyuta siyasəti mallarının dollarla bahalaşmasını idxal mallarının manatla ucuzlaşmasını şərtləndirmişdir ki, bu siyasət də bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Tədqiqatın ən maraqlı məqamlarından biri də şərti hesabladığımız valyuta məzənnəsinin rəsmi valyuta məzənnəsinə olan nisbətlərinin dinamikalarının təhlilidir. Bu təhlil əsasında idxal-ixrac əməliyyatları üzrə şərti qəbul edib hesabladığımız valyuta məzənnələrinin rəsmi valyuta məzənnəsindən fərqli olması nəticəsində 2009-2017-ci illərdə hər bir manat ixrac və idxalda dövlətin nə qədər zərərə düşdüyü müəyyən edilmişdir (Cədvəl 1.6.; 1.7.).

Cədvəl 1.6.

İxrac üzrə şərti valyuta məzənnəsinin rəsmi valyuta məzənnəsinə olan nisbəti

İllər	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İxrac üzrə şərti valyuta məzənnəsinin rəsmi valyuta məzənnəsinə nisbəti	1,2	1,2	1,4	1,5	1,1	1,3	1,0	1,2	1,1
İxrac üzrə şərt valyuta məzənnəsinin idxal üzrə şərti valyuta məzənnəsinə nisbəti	0,95	0,93	0,93	1,05	0,92	0,8	0,7	0,6	0,7

Qeyd: Cədvəl DSK-nin məlumatlarına əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

Təhlil göstərir ki, 2009-2010-cu illərdə rəsmi valyuta məzənnəsinə görə, 1 ABŞ dolları 4417 manat və 4295 manat olduğu halda, hər bir manat ixrac üzrə dövlət 2 manat zərərə məruz qalmışdır. Yəni Azərbaycan dövləti həmin dövirdə milli manatın devalvasiyası fonunda daha çox gəlir əldə edə bilərdi. 2009-cu ildə ixrac üzrə şərti valyuta məzənnəsinin idxal üzrə şərti valyuta məzənnəsindən müəyyən qədər fərqlənməsi onu göstərir ki, 1 manatlıq ixrac 0,95 manatlıq idxalı əhatə etmişik. Yəni 0,5 manat ixrac üzrə şərti valyuta məzənnəsinə zərər olmuşdur.

İxrac üzrə şərti valyuta məzənnəsi 2012-ci ildə daha əlverişli olmuşdur. Yəni hər bir manat ixrac 0,94 manatlıq idxalı əhatə etmişdir. Beləliklə də, ölkənin hər bir manat ixracda 0,6 manatlıq xeyri olmuşdur.

İdxal üzrə şərti valyuta kursunun rəsmi valyuta kursuna olan nisbəti.

Göstəricilər	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İdxal üzrə şərti valyuta kursunun rəsmi valyuta kursuna nisbəti	1,3	1,3	1,5	1,5	1,4	1,6	1,5	1,9	1,7
İdxal üzrə şərt valyuta kursunun ixrac üzrə şərti valyuta kursuna nisbəti	1,05	1,07	1,07	0,94	1,08	1,2	1,4	1,5	1,5

Qeyd: Cədvəl DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

Təhlil göstərir ki, 2009 və 2010-cu illər rəsmi valyuta məzənnəsinin 1 ABŞ dolları 4417 manat və 4295 manat olması hər bir manat üçün əlavə 0,3 manat artıq pul xərclənməsinə səbəb olmuşdur. Qeyd edək ki, belə hal növbəti illərdə də davam etmişdir, ölkədə 2009-2017-ci illərdə manatın dollara nisbətən kursunun sabit saxlanması prinsipi ixrac etdiyimiz məhsullar üçün səmərəli olmamışdır.

Beləliklə, də aparılan təhlillərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, 2009-2017-ci illərdə ölkədə dolların manata nəzərən real məzənnəsi rəsmi statistikada göstəriləndən xeyli çox olmuşdur. Azərbaycan dövləti manatın məzənnəsinin sabit saxlamaq və ya ucuzlaşmasının qarşısını atmaq üçün ölkənin rəsmi qızıl valyuta ehtiyat aktivlərindən istifadə etmişdir. Bu proses özünü tədiyə balansında ehtiyat aktivlərinin azalmasında da göstərir.

- investisiyanın təçviqi üzrə tədbirlər

- Kiçik və orta biznesdə çalışan sahibkarlara və təsərrüfat qurumlarına güzəştli kreditlərin verilməsi üçün, 2017-ci ilin İnvestisiya Proqramı daxilində Dövlət Agentliyinə 5,0 milyon manat məbləğində vəsait ayrılmışdır. Müvəkkil kredit təşkilatları vasitəsilə bu vəsait hesabına, 32 rayonda fəaliyyət göstərən 211 sahibkara heyvandarlığın quşçuluğun, arıçılığın, nohur balıqçılığının, meyvəçiliyin, üzümçülüyn, kartofçuluğun və eyni zamanda kənd təsərrüfatı məhsullarının emalının inkişafı üçün kreditlər verilmişdir.

- Beynəlxalq təşkilatlar və maliyyə qurumları ilə bağlanan sazişlərin icrası və büdcə vəsaitləri hesabına kreditlərin verilməsinin prioritet məqsədi kimi kiçik və orta biznesin inkişafına müsbət təsir göstərməsi ilə yanaşı, regionlarda yeni iş yerlərinin açılması da qarşıya qoyulmuşdur. İcra olunmuş layihələr nəticəsində Ölkənin 65 rayonunda 2800 daimi və 7500 müvəqqəti iş yerləri açılmışdır.
- kiçik və orta biznesdə kredit qoyuluşunun mövcud vəziyyətinin təhlili göstərir ki, respublikada iqtisadi artım tempinin ilbəil yüksəlişi kreditlərə olan tələbatıda əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır.

Cədvəl 1.8.

Kreditin qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturu, mln man.

Sahələr	İllər									
	2013		2014		2015		2016		2017	
	Cəmi	Xüsusi çəkisi %-lə	Cəmi	Xüsusi çəkisi %-lə	Cəmi	Xüsusi çəkisi %-lə	Cəmi	Xüsusi çəkisi %-lə	Cəmi	Xüsusi çəkisi %-lə
Ticarət və xidmət	1194.0	25.5	1911.3	26.6	1834.0	21.8	2206.8	24.1	2844.4	28.6
Energetik, kimya və təbii sərvət sərvətlər.	302	6.5	855.7	11.9	1522.0	18.1	984.0	10.7	289	2.9
Kənd təsərrüfatı və emal	197.2	4.2	261.5	3.6	394.8	4.7	441.3	4.8	466.7	4.7
İnsaat və əmlak	312.3	6.7	461.4	6.4	576.5	6.9	660.6	7.2	875.3	8.8
Sənaye və istehsal	308.0	6.6	427.5	5.9	536.9	6.4	682.4	7.4	582.9	5.9

Nəqliyyat və rabitə	469.6	10.0	669.1	9.3	520.4	6.2	454.4	5.0	409.7	4.1
Ev təsərrüfatları	1657.2	35.4	2334.9	32.5	2328.9	27.7	2700.8	29.5	3315.0	33.3
Digər	241.5	5.2	241.8	3.4	694.0	8.3	1033.1	11.3	1166.5	11.7
Cəmi:	4681.8	100	7191.3	100	7191.3	100	8407.5	100	9950.3	100

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının məlumatları (2018-ci il) əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2017-ci ilin yekunlarına görə ölkədə kredit qoyuluşlarının ümumi miqdan 9950.3 milyon manat olmuşdur. Kredit qoyuluşlarının artımının bir sıra səbəbləri var ki, onlardan ən başlıcası ÜDM-nin artımı ilə əhalinin və sahibkarların gəlir səviyyəsinin yüksəlməsi kredit almaq və ödəmək imkanlarının artması ilə əlaqədardır. Digər bir səbəb kimi milli valyutanın məzənnəsinin son illər sabit qalması bankların risk səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmış bu isə öz növbəsində kredit qoyuluşlarının artımına səbəb olmuşdur. Respublikanın kredit sistemində kreditlərin ayrıldığı sektorlar arasında fərqliliklərin olması çox mühüm məsələlərdən biridir.

Azərbaycan Respublikasının «Müəssisələr Haqqında» qanununda [2] kommertiya fəaliyyətinin nizamlanmasında dövlətin rolu haqqında danışırlarkən qeyd edilir ki, dövlət, mülkiyyətin formasından və təşkilatın hüquq normalarından asılı olmayaraq bütün müəssisələrin maraq və hüquqlarının qorunulması üçün bərabər şərtlər zəmanəti verir. Özünün təsərrüfatçılıq fəaliyyətini həyata keçirərkən müəssisələr özlərinin xüsusi təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan qərarlar qəbul etmək hüququna malikdirlər.

Bununla bərabər (maddə 25) dövlət müəssisələrinin əmlak hüquqlarının qorunmasına zəmanət verir, yəni Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulan ballar müstəsna olmaqla, əsas fondlar, dövriyyə vəsaiti və

müəssisənin digər əmlakı müsadirə edilə bilməz.

Bununla bərabər (maddə 25) dövlət müəssisələrin əmlak hüquqlarının qorunmasına zəmanət verir, yəni Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulan hallar müstəsna olmaqla əsas fondlar, dövriyyə vəsaiti və müəssisənin digər əmlakı müsadirə edilə bilməz.

Kommersiya fəaliyyəti həm muzzdlu əməyin cəlb olunması, həm də cəlb olunmaması ilə həyata keçirilə bilər.

Sahibkarın hüquq və vəzifələri mövcud qanunvericilik aktları (sənəd, fərman, qərar, hökm) ilə müəyyənləşdirilmişdir, bunların arasında müəssisələr, mülkiyyət, müəssisələr və sahibkarlıq fəaliyyəti, icarə, torpaq, səhmdar cəmiyyətləri, müştərək müəssisələr, kooperasiya (əməkdaşlıq) və s. haqqında Qanunu ayırmaq lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq bütün müəssisələrə, onların hüquqi-təşkilati formalarından asılı olmayaraq, aid olan ümumi hüquq və vəzifələri ayırmaq olar.

Deməli, qanunvericiliyə uyğun olaraq kommersiya fəaliyyətinin hər bir subyekti (burada sahibkar) aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- istehsal proqramını sərbəst formalaşdırmaq, öz məhsulunun tədarükçüsünü və istehlakçını seçmək, məhsula qanunvericilikdə və müqavilədə nəzərdə tutulan qiymət həddini müəyyən etmək.
- qanunvericiliyə müvafiq olaraq səhm və qiymətli kağızları buraxmaq və onları əldə etmək.
- qanunvericiliyə, müqaviləyə və müəssisənin nizamnaməsinə müvafiq olaraq gəlirlərə sərəncam vermək.
- xarici iqtisadi fəaliyyət həyata keçirmək.
- qüvvədə olan qanunvericiliyə və müəssisənin nizamnaməsinə müvafiq olaraq işçiləri işə götürmək və işdən uzaqlaşdırmaq,
- pul vəsaitlərini saxlamaq və bütün növ haqq-hesab, kredit və kassa əməliyyatları həyata keçirmək üçün istənilən bankda haqq-hesab və digər hesablar açmaq.

- işçilərin əmək haqqlarının formalarını, sistemini və miqdarını, eləcə də digər gəlir növlərini müstəqil müəyyən etmək; bu zaman əmək haqqının maksimal miqdarı məhdudlaşdırılmır.
- qüvvədə olan qanunvericilikdən, bağlanmış müqavilələrdən, həmçinin müəssisənin əmlak mülkiyyətçisi ilə bağlanmış müqavilələrdən irəli gələn öhdəlikləri yerinə yetirmək.
- səlahiyyətli orqanlar və ya muzzla işləyən vətəndaşlarla qanunvericilik və nizamnaməyə müvafiq olaraq əmək müqavilələri bağlamaq.
- müəssisənin maliyyə vəziyyətindən asılı olmayaraq bağlanmış müqavilələrə əsasən müəssisənin bütün işçiləri ilə tam haqq-hesab çəkib üzvlüşmək.
- muzzla işləyən vətəndaşların sosial, tibbi və digər lazımı sığortalarını həyata keçirmək.
- qanunvericiliyə və kollektiv müqaviləyə müvafiq olaraq əmək fəaliyyəti üçün normal və təhlükəsiz şərait təmin etmək.

Dövlət nizamlanma formalarına kommersionya fəaliyyətinin gömrük nizamlanması da daxildir. Ölkədə gömrük işinə Prezident və Azərbaycan Respublikasının hökuməti, icra hakimiyyəti orqanlarına isə Dövlət gömrük komitəsi ümumi rəhbərlik edir. Gömrük işinin hüquqi, iqtisadi və təşkilatı əsaslan Gömrük Kodeksində müəyyən edilmişdir. Operativ gömrük fəaliyyətini rayon gömrük İdarələri, gömrüklər və gömrük postları apanrlar. Gömrük orqanlarının əsas funksiyaları bunlardır: gömrük siyasətinin işlənilməsi və həyata keçirilməsi, eləcə də xarici iqtisadi fəaliyyət apan subyektlərin maraqlarının müdafiəsi.

İdxalata və ixracata və həmçinin XİF (xarici iqtisadi fəaliyyət) həyata keçirilməsinə Gömrük kodeksində nəzərdə tutulmuş qaydalara əsasən ixtiyar verilir. Ədəb — əxlaq qaydalarının, sağlamlığı, təhlükəsizliyi və milli əmlakın qorunması maraqlarının müdafiə edən və eləcə də suverenliyin müdafiəsi və digər ölkələrin diskriminasiya siyasətinə cavab ölçüsü kimi beynəlxalq öhdəçiliklərin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar, dövlət təhlükəsizliyi və digər səbəblər baxımından bir sıra malların gətirilməsi və göndərilməsi qadağan oluna bilər.

Gömrük sərhəddindən malların və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi müxtəlif gömrük qaydalarının tətbiqi ilə icra edilir. Bu qaydalar aşağıdakılardır:

- azad dövriyyə üçün buraxılma, bu zaman gömrük rüsumu, vergi və digər vergilər ödənildikdən sonra mallar həmişəlik gömrük ərazisində qalır.
- malların reimport (təkrar idxal) - bu sərgilərə, yaranmalara (ticarət bazarları) və ya icarəyə verilmə məqsədi ilə əvvəllər göndərilmiş malların rüsumsuz geriye gətirilməsidir.
- malların tranziti (bir ölkədən başqa ölkəyə göndərilən malların və ya gedən sərnəşinlərin yolda 3-cü bir ölkədən keçməsi) - bu zaman mallar vergi və gömrük rüsumunu alınmadan xarici ölkə ərazisindən 2 gömrük orqanları arasında aparılan gömrük nəzarəti altında başqa yerə köçürülür.

Burada həmçinin Azərbaycan Respublikasının gömrük rüsumunun tarifini qeyd etmək lazımdır.

Müasir gömrüklər sərhəd məntəqələrində (limanlarda), ölkənin iri mərkəzlərində yerləşdirilir. Gömrük, gömrük qaydalarının yerinə yetirilməsini yoxlayır; idxal və ixrac olunan malları nəzərə alır; malları müvəqqəti saxlanma (mühafizə) üçün qəbul edir; gətirilməsi və göndərilməsi qadağan olan və ya məhdudlaşdırılan məmulatları alır; qaçaqmalçılıqla mübarizə aparır; yükü yoxlayır; müəyyən qanun pozuntularına görə cərimə və həmçinin gömrük rüsumunu və vergiləri alır;

II FƏSİL. Kommersiya fəaliyyətinin tənzimlənməsində maliyyə nəzarətinin təşkili və müasir vəziyyətinin təhlili

2.1 Maliyyə nəzarəti aləti kimi audit nəzarətinin kommersiya təşkilatlarının iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsində yeri və rolu

Müəssisənin maliyyə nəzarətində auditin rolu xüsusilə zəruridir. Audit iki istiqamətdə, istər kənar (cəlb olunmaqla), istərsə də müəssisə daxili (yaradılmaqla) formada təşkil oluna bilər. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi auditor xidmətlərinin ən vacib vəzifəsidir. Maliyyə vəziyyəti müəssisənin hər hansı mərhələdəki və ya gələcək dövrlərdəki maliyyə-iqtisadi durumunu əks etdirməyə imkan verir. Eyni zamanda maliyyə vəziyyəti müəssisə fəaliyyətinin son nəticəsi haqqında düzgün fikir yürütməyə əsas verərək, fəaliyyətdə maraqlı tərəflər üçün (mülkiyyətçi, rəhbərlik, vergi orqanları, səhmdarlar, kreditorlar və s.) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin, müəssisənin səhmlərinin satışında, buraya investisiyaların cəlb olunmasında, kreditləşmədə bu amil daha vacibliklə çıxış edir. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin auditi zamanı daxili imkan və ehtiyatlar qiymətləndirilir, mövcud problemlər, onların yaranma səbəbləri araşdırılır.

Maliyyə nəzarəti, audit həyata keçirilərkən zəruri sübutların toplanmasında analitik audit prosedurlarının aparılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Məhz bu prosedurların konkret proqram üzrə aparılması müəssisənin iqtisadi və maliyyə vəziyyətinin obyektiv dəlillərlə işıqlandırılmasına zəmin varadır. Belə ki, analitik prosedurlar icra olunarkən zəruri proqram vasitələrindən, hesablamaların mexaniki üsullarla aparılmasından, müxtəlif yönümlü təhlillərin verinə yetirilməsindən istifadə etmək mümkündür [11, 92].

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti təhlil olunarkən əsas informasiya bazası kimi həm də mühasibat hesabatlarının tədqiq etmək məqsədə uyğundur. Bu informasiya bazası eyni zamanda müəssisənin ən vacib iqtisadi, maliyyə göstəriciləri olan mənfəət, rentabellik haqda fikir formalaşdırmağa əsas verir. Maliyyə

göstəricilərinin təhlili maliyyə və iqtisadi inkişaf planının həyata keçirilməsinin araşdırılıb, qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır. Audit zurnanı müəssisənin maliyyə, iqtisadi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ilə yanaşı həmçinin, onun potensial iqtisadi imkanlarının da. qiymətləndirilməsi mümkünləşir.

Müəssisənin fəaliyyətində iqtisadi səmərəliliyin yekun göstəricisi kimi mənfəətə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Mənfəət göstəricisi dövlət büdcəsinin formalaşma mənbələrindən biri kimi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunu zamanda bu göstəricinin artması ilə müəssisənin iqtisadi səmərəliliyi, ödəmədayanaqlığı, inkişafı reallaşmış olur. Mənfəət göstəricisi öyrənilərkən ona təsir edən əsas amillər - məhsul satışından olda olunan gəlir, maya dəyəri və rentabellik səviyyəsi də araşdırılır.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili zauram aşağıdakı amillərə xüsusi diqqət yetirilir: gəlir; rentabellik; maliyyə dayanaqlığı; ödəmə qabiliyyəti; kredit qabiliyyəti; kapitaldan istifadə.

Maliyyə vəziyyətinin audit zamanı müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edilə bilər, buraya müqayisə, qruplaşma, kənarlaşma, maliyyə əmsallarından istifadə üsullarım aid etmək olar.

Müəssisədə maliyyə nəzarətinin yüksəldilməsi maliyyə risklərinin daim diqqət mərkəzində saxlanılmasını zəruriləşdirir. Maliyyə nəzarətinin səmərəliliyini artıran audit müəssisədə maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi istiqamətində də xüsusilə fərqlənir. Maliyyə riskinin yaranmasında iki qrup risk daha çox səciyyələnir;

I. Sistematik risk - bu müəssisənin bütün fəaliyyəti dövründə yarana bilər, Onun yaranma səbəbi ölkə iqtisadiyyatının, region iqtisadiyyatının tənəzzülü, iqtisadi fəallığın aşağı düşməsi ilə əlaqədardır. Əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi, qiymətlərin artması, bank faizlərinin yüksəlməsi və digər bu kimi hallar da bu riskin yaranma səbəblərinə aid oluna bilər.

2. Qeyri-sistematik risk - müəssisənin daxilində yaranan risk amilləri ilə ölçülür. Belə risk növlərinə əmtəə bazanın itirilməsi, məhsulun, xidmətin

fəaliyyətinin pisləşməsi, qiymət siyasətinin qeyri-səmərəliliyi, qeyri-normal təşkili, kapitalın rentabelliyyəsinin aşağı düşməsi, maliyyələşmə mənbələrinin itirilməsi və s. daxildir,

Auditin müəssisədə səmərəli təşkili yalnız müəssisə daxili yaratılan risk və limitlərini araşdırılmasına deyil, eyni zamanda xarici risk amillərini də təbii, qiymətləndirməyə, istehsal və idarəetmə ilə bağlı düzgün qərarlaşdırmağa şərait yaradır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, audit müəssisənin maliyyə nəzarət fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla yanaşı, həm də müəssisənin inkişafı da bağlı xarici amilləri də araşdırır.

Auditdə risk, amilləri qiymətləndirərkən aşağıdakı risklərə xüsusi diqqət edilməlidir:

kredit riski - kredit və kredit üzrə faizlərin qaytarılmaması da bağlı müəssisənin pul vəsaitlərinin itirilmə təhlükəsi;

faiz riski - cəlb olunan kredit və investisiyalar üzrə müəyyən olunan faiz cəbrinin nəzərdə tutulduğundan yüksək olması və bununla bağlı pul itlərinin itirilmə təhlükəsi;

valyuta riski - valyuta kurslarının dəyişməsi nəticəsində müəssisənin pul vəsaitlərinin itirilmə təhlükəsi;

buraxılmış səmərəlilik riski - fəaliyyətlə bağlı səmərəliliyin əldən verilməsi, nə zərər və nəticədə pul vəsaitlərinin itirilməsi.

Maliyyə-kommersiya əməliyyatlarının həyata keçirilməsi nəticəsində yuxarıda göstərilən risklərin yaranma ehtimalı daim mövcud olur. Xüsusilə, ölkənin bazar adiyatına keçdiyi müasir dövrdə müəssisənin fəaliyyətinə daxili və xarici risklərinin təsiri daha da artmış olur. Məhz belə bir şəraitdə sırf maliyyə risklərindən fərqli olaraq müasir audit müəssisənin fəaliyyətini istər iqtisadi, istərsə də, maliyyə cəhətdən təhlil edib qiymətləndirməyə, onun üzvləşdiyi iqtisadi maliyyə çətinliklərini araşdırıb, zəruri məsləhətlər verməyə qadirdir. Auditor xidmətindən ümumilikdə, iqtisad inkişaf prosesini tənzimləmək üçün istifadə daha çox məqsədəuyğundur.

-kapital qoyuluşunun səmərəliliyinin yüksəldilməsi, müxtəlif zəruri fəaliyyət növlərinin genişləndirilməsi;

- risklər üzrə səmərəli iqtisadi və hüquqi idarəetmə sisteminin yaradılması. Müəssisədə müasir təcrübəyə uyğun olaraq, audit bölməsi müxtəlif istiqamətlərdə təşkil oluna bilər. Audit bölməsi əsasən kiçik müəssisələrdə yaradılır. Bu birbaşa əlavə xərclərlə bağlı olduğu üçün belə müəssisələrdə daxili auditor vəzifəsini hər hansı bir əməkdaşa (mühasibatlıq, maliyyə işçisindən, müdiriyyətdən başqa) və ya kənar auditora həvalə etmək mümkündür.

Daxili audit bölməsi daha çox orta və iri səviyyəli müəssisələrdə yaradılır. Daxili audit sistemi müvafiq normativ-hüquqi baza əsasında fəaliyyət göstərir. Daxili audit bölməsi yuxarıda göstərilən əsasnaməyə malik olur, eyni zamanda müəssisədə onun fəaliyyətini tənzimləyən müəssisədaxili standartlar, normativ sənədlər də mövcud olmalıdır.

Müəssisədə audit bölməsinin yaranma mexanizmi təsis sənədlərində öz əksini tapmalıdır. Ümumilikdə, müəssisələrin daxili audit bölməsinin hüquqlarında müəyyən oxşarlıq vardır. Audit bölməsinin hüquqlarını aşağıdakı şəkildə təsnifləşdirmək mümkündür.

- auditin funksiya və vəzifələrinin həyata keçirilməsini təşkil etmək məqsədi ilə müəssisənin müdiriyyətindən, menecerindən, funksional idarəetmə orqanlarının rəhbərliyindən (mühasibat, maliyyə, hüquq, təchizat və s.) informasiyalar, zəruri sənədlər almaq, sorğular keçirmək;

- auditin səlahiyyətlərinə aid olan çərçivədə müəssisənin müxtəlif kateqoriyalı əməkdaşlarından yazılı və şifahi izahatlar almaq;

-idarəetmə sisteminin, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, nəzarət sisteminin, konkret nəzarət istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə müəssisə rəhbərliyinə zəruri təklif və tövsiyələr vermək, tədbirlər planı hazırlamaq;

-maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mövcud qanunvericilikdən, normativ-hüquqi sənədlərdən, norma və standartlardan kənarlaşmasına səbəb olmuş şəxsləri, müəyyən etmək, onların qeyri-qanuni və qeyri-peşəkar fəaliyyətini sübutlarla

əsaslandıraraq, bu haqda rəhbərliyə, təsisçilərə, mülkiyyətçilərə məlumat vermək;
-müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin genişləndirilməsi məqsədi ilə daxili auditin səlahiyyətləri çərçivəsində digər müəssisə və təşkilatlarla əlaqələr saxlamaq.

Auditin başlıca məqsədi - müəssisənin təsisçilərin, mülkiyyətçilərin, yuxarı - ali rəhbərliyinin maraqlarına xidmət göstərərək, idarəetmə funksiyasının effektivini yüksəltmək, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin uyğun normativ-hüquqi bazaya və qanunvericiliyə uyğun formada həyata keçirilməsinə yardım göstərməkdir.

Auditin konkret funksiya və vəzifələrini mövcud qanunvericiliyə əsasən onu yaradan qurum müəyyənləşdirir, qeyd olunduğu kimi bu bölmənin yaranma prinsipləri öz əksini müəssisənin təsis sənədlərində tapır. Əksər ölkələrin təcrübəsi daxili audit strukturunun funksiyalarının geniş olmasını göstərir. Belə ki, Daxili auditor daxili audit xidməti növlərinə aid olunan müxtəlif növ xidmətləri həyata keçirməyi bacarmalıdır (yalnız təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı rəsmi auditor rəyi verilməsindən başqa). Auditor maliyyə, uyğunluq və əməliyyat auditlərini aparmalıdır. Auditin əhatə etdiyi fəaliyyət sahəsini təhlil edərək, auditorların funksiyalarını dörd əsas istiqamətdə müəyyənləşdirmək məqsəduyğundur:

- səmərəliliyin qiymətləndirilməsi və ona nəzarət; -
- xüsusi və məqsədli audit;
- məsləhət xidmətləri;
- müəssisənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar xarici mühitin (digər əlaqəli müəssisənin, sərmayə, investisiya qoyulan müəssisənin, bazarın) auditini.

Səmərəliliyin dəyərləndirilməsi və ona nəzarət funksiyasına - müəssisənin idarəetmə sisteminin təşkil edilməsinə və onun fəaliyyətinə, müəssisənin funksional bstrukturlarının fəaliyyətinə, vəsaitlərdən, öhdəliklərdən, aktivlərdən istifadəyə nəzarət, müəssisənin ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri üzrə nəzarət prosedurları, müxtəlif idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi aid edilə bilər [10, s.115].

Xüsusi və məqsədli audit funksiyası - müəssisənin ali rəhbərliyinin, onun təsisçi və mülkiyyətçilərinin maliyyə nəzarətini, gücləndirmək, maliyyə dayanaqlığını möhkəmləndirmək, maliyyə intizamının pozulması hallarını müəyyən

edib, aradan qaldırmaq, informasiyanın möhtəbərliyini yoxlamaq, mühasibat uçotu sistemini qiymətləndirmək, maliyyə - təsərrüfat əməliyyatlarının müvafiq qanunvericiliyə, norma və standartlara uyğun aparılmasını müəyyən etmək məqsədi ilə müəssisədə, onun filial və bölmələrində, törəmə müəssisələrində maliyyə-nəzarət yoxlamalarını daxili audit vasitəsilə həyata keçirməsidir [21 s.184].

Məsləhət xidmətləri funksiyasına - müəssisənin səmərəli fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı müdiriyyətin, menecerin düzgün və məqsədəuyğun qərar qəbul etməsinə təsir göstərəcək informasiya və məsləhətlərin verilməsi, funksional xidmət strukturlarının işinin səmərəliliyini yüksəltmək məqsədilə məsləhətlərin verilməsi, biznesin inkişafı ilə bağlı təşkilatı, idarəetmə, hüquqi, texniki-iqtisadi, texnoloji-istehsal və digər sahələrdə müəssisə rəhbərliyinə məsləhətlərin verilməsi kimi məsələlər aid edilir.

Ümumiyyətlə kommərsiya müəssisələrində auditin mahiyyəti, məqsədinin araşdırılması nəzəriyyəsində müstəqil qiymətləndirmə anlayışı kəskin mübahisə yaradır. Bəzi mütəxəssislər fikir irəli sürürlər ki, daxili nəzarətçilər ancaq müəyyən edilmiş qaydada bu və ya digər vəzifəli, məsul şəxslərin işlərindəki çatışmazlıqlara dair faktları aşkara çıxarmalıdırlar. Digər mütəxəssislər isə hesab eliyirlər ki, daxili auditor ancaq aşkar edilmiş faktlar haqqında tək-cə məlumat verməklə kifayətlənməməli, kəməçini təhlil əsasında onları qiymətləndirməlidir.

Müəssisələrdə auditin əsaslandırılmış mahiyyəti

Audit (tərif)		<p>Audit idarəetmənin ayrılmaz tərkib hissəsidir</p> <ul style="list-style-type: none"> • Risklər və daxili nəzarət sistemləri sahəsində müəssisənin fəaliyyətlərini istiqamətləndirir • İdarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün maliyyə məlumatlarının etibarlılığını təmin edir. • Müəssisənin məhsuldarlığını və rentabelliyini artırmaq, keyfiyyəti yüksəltmək məqsədilə ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyini təmin edir.
Auditin (sahələr)	Daxili (obyektləri)	<p>Nəzarət sisteminin və mexanizminin yoxlanılması</p> <p>« Maliyyə və istehsalat məlumatları</p> <ul style="list-style-type: none"> • Aktivlərin qorunmasının təmin olunması • Qanunlara, təlimatlara, sərəncamlara, müəyyən olunmuş standartlara (qaydalara) riayət edilməsi
		Müəssisənin fəaliyyətinin müəyyən olunmuş məqsəd və vəzifələrə uyğunluğu
Daxili nəzarət müəssisənin “müdafiəçisi”(qoruyucusu) kimi		<ul style="list-style-type: none"> • Rüşvətخورluğa və korrupsiyaya qarşı mübarizə • Maliyyə hesabatlarında saxta məlumatların aradan qaldırılması • İstehsal və kommersiya risklərinə nəzarət
Daxili nəzarətin nəticələri		<p>İdarəetməyə böyük diqqət</p> <ul style="list-style-type: none"> • Riskin qiymətləndirilməsinin təkmilləşmiş metodları • Qanun pozuntusu hallarının azalması <ul style="list-style-type: none"> • Səmərəliyin artması • Vəsaitlərə qənaət olunması • Maliyyə hesabatlarının yüksək etibarlılığı <ul style="list-style-type: none"> • Aktivlərin qorunması

Audit müasir və geniş anlamda nəzarət yönümlü vəzifələrdən başqa, müəssisənin fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqəli olan və onun gələcək fəaliyyətinə yardım edə biləcək İqtisadi təhlil - maliyyə strategiyasının müəyyən edilməsi, idarəetmə üzrə fərqli istiqamətli tövsiyələrin verilməsi məsələlərini də əhatələyir.

Audit fəaliyyətində əsas yer tutan ən başlıca amillərdən biri riskin qiymətləndirilməsidir. Audit aşağıdakılar barədə fəaliyyət və məlumat verilməsini həyata keçirən idarəetmə sistemlərinə aid riskləri qiymətləndirir:

Maliyyə və əməliyyat informasiyalarının düzgünlüyü və tamlığı;

Fəaliyyətin nəticəsi və səmərəliliyi;

Müəssisə aktivlərinin qorunması;

Fəaliyyətin qanunlara, qaydalara və bağlanmış müqavilələrə uyğunluğu.

Auditorlar resurslardan istifadənin səmərəlilik səviyyəsini, rentabellik və qənaət yollarını araşdırar zaman, ilk olaraq aşağıdakılara riayət edilib-edilməməsinə diqqət etməlidirlər:

- 1) Rentabellik və qənaətin qiymətləndirilmək üçün uyğun normativlərin müəyyən edilməsi;
- 2) Müəyyən olunmuş normativ və standartlara əməl edilməsi;
- 3) Nöqsanların aradan götürülməsi üzrə tədbirlərin icra edilməsi.

Ümumiyyətlə, daxil auditin məqsəd və vəzifələrini özündə əks etdirən dörd əsas şərt mövcuddur:

1. Müəssisədə daxili nəzarət sisteminin təşkil edilməsi və fəaliyyəti üçün müəssisə rəhbərliyinin məsuliyyəti;
2. Əminlik dərəcəsinin yetərliyi. Yəni ki, daxili nəzarət sistemi tamamilə olmasa da maliyyə (mühasibat) hesabatının etibarlılığına və qərəzsizliyinə kifayət qədər əminlik yaratmalıdır;
3. Mövcud olan məhdudluq. Daxili nəzarət sistemi onun tətbiq edilməsi və qurulması ilə əlaqədar xüsusiyyətləri nəzərə almırsa, ona yararlı bir sistem kimi baxmaq mümkün deyildir;
4. İnformasiyanın işlənməsi üsulu. Daxili informasiyanın həm “əlyazma”

üsulu ilə, həm də kompüter mühitində keyfiyyətlə işlənməsini təmin etməlidir.

Audit müəssisədə düzgün - şəffaf informasiya mühiti yaradaraq, onun fəaliyyətinin daha əsaslı və dərindən təhlilinə, bununla da daha faydalı fəaliyyət göstərilməsinə şərait yaradır.

Səmərəli daxili nəzarət sisteminin yaradılması və tətbiq edilməsi müəssisənin rəhbərliyinə aşağıda göstərilənlərə nail olmaq üçün şərait yaradır:

İdaətmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün mühüm olan güvənli informasiyanın alınması;

2. Müəssisənin sənədlərinin və aktivlərinin mühafizəsi (müvafiq nəzarət sistemi olmadıqda, onlar məhv edilə, oğurlana və ya təyinatına uyğun olmayan şəkildə istifadə oluna bilər);

3. Təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliyinin yüksəldilməsi;

4. Uçotun müəyyən olunmuş prinsiplərinə əməl edilməsi.

Göstərilən məqsədlərin reallaşdırılması üçün çox vacibdir ki, müəssisədə daxili audit xidmətinin fəaliyyəti onun vəzifə və hüquqlarını, həmçinin işlərini səmərəsinə təminat üzrə müəssisə rəhbərinin zəmanətini nəzərdə tutan uyğun əsasnamə ilə aydın müəyyən edilsin.

Belə olan halda ciddi araşdırmalar nəticəsində aşkar edilmişdir ki, bəzən bir sıra iqtisadçı alimlər daxili auditlə təftişi eyniləşdirir və ya altəminat sayırlar. Bizim fikrimcə daxili auditlə təftişin məqsəd və vəzifələri arasında çox ciddi fərqlər mövcuddur. Təsərrüfat subyektlərində aparılan sənədli təftiş təcrübəsinə əsaslanmaqla qeyd etmək olar ki, onun əsas vəzifələrinə maliyyə -təsərrüfat fəaliyyətini tənzimləyən sənədlərin tələblərinə əməl edilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi, mühasibat uçotunun təşkilinin təkmilləşdirilməsi, maddi, əmək və maliyyə vəsaitlərindən səmərəli və qənaətcil istifadədə onun rolunun yüksəldilməsi, müəssisənin əmlakının qorunması üzrə uçotun quruluşunun Və təsərrüfatdaxili nəzarətin hərtərəfli öyrənilməsi, ilkin sənədlərdə, uçot registriarında və hesabatlarda təsərrüfat və maliyyə əməliyyatlarının əks olunmasının tamlığının, müntəzəmliyinin və etibarlılığının müəyyən edilməsi, mütərəqqi uçot fonna və metodlarının tətbiqinə

nəzarət, uçotun aparılması üzrə işlərin optimallaşdırılması və avtomatlaşdırılması daxildir.

Auditin qarşısında duran vəzifələrin dairəsi daha genişdir. Nəzarətdən başqa, daxili audit xidməti maliyyə (mühasibat) hesabatının təhlili və idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün rəhbərliyə İnformasiyanın təqdim olunması (əgər baş müəssisə öz filiallarını yoxlayırsa, onda informasiya baş müəssisənin rəhbərliyinə təqdim olunur), idarəetmə sistemində mövcud risk dairəsinin müəyyən edilməsi, təsərrüfat əməliyyatlarının müvafiq qaydada əks olunmasının və hesabatın düzgün hazırlanmasının yoxlanılması, kənar auditorlarla qarşılıqlı əlaqə, vergi və digər orqanlar tərəfindən tətbiq oluna biləcək sanksiyalar barədə xəbərdarlıq istiqamətlərində iş aparmalıdır.

Məqsəd və vəzifələrdəki fərqlərdən başqa, daxili auditlə təftiş arasında digər fərqləridə mövcuddur. Daxili audit, ilk növbədə, yoxlanılan struktur bölməsinə (filial və ya nümayəndəliyə) kömək etməyə, təftiş isə çatışmazlıqların aşkar edilməsi və təqsirkarların cəzalandırılması ilə onların aradan qaldırılmasına yönəlir.

Maliyyə idarəetmə və nəzarət sisteminin funksiyaları aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir;

- maliyyə vəziyyətimin proqnozlaşdırılması;
- maliyyə fəaliyyətimin planlaşdırılması;
- pul vəsaitləri dövriyyəsinin tənzimlənməsi;
- istehsal, investisiya və maliyyə fəaliyyəti üzrə xərclərin və nəticələrin uçotu;
- kapital qoyuluşu və istifadəsinin səmərəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- maliyyə-kommersiya fəaliyyətinin bütün mərhələlərində pul vəsaitlərinin daxil olmasına və istifadəsinə nəzarət.

Maliyyə idarəetmə və nəzarət sistemində qarşıya qoyulan və müəssisənin idarə olunması üçün ən mühüm prinsip - müəssisənin maraqlarının gözlənilməsidir. [17, 192]

Müəssisənin maliyyə nəticəsinin son məqsədi maliyyə-kommersiya

fəaliyyəti prosesinin bütün həlqələri üzrə müəyyən olunmuş məqsədlərlə birbaşa əlaqələndirilir, Belə ki, bütün proseslər üzrə əldə olunan nəticələr son fəaliyyət nəticəsini formalaşdırır. Maliyyə-kommersiya əməliyyatlarının qanuniliyi - əldə olunan gəlirin qanuniliyini və onun müdafiəsini təmin edir. Məhz bu məqsədlə, kommersiya və maliyyə nəzarət sistemi rəhbərlərinin maliyyə kommersiya əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı funksional vəzifələrinə aşağıdakıları aid etmək daha vacibdir:

- kapital və maliyyə resursları ilə bağlı əməliyyatlar boyata keçirilərkən onların müdafiəsini və qanuni-hüquqi əsaslılığını təmin etmək;

- maliyyə-kommersiya əməliyyatında iştirak edən bütün tərəflər arasında qarşılıqlı, normal maliyyə əlaqələrini yaratmaq;

- kapital qoyuluşu üzrə plan və proqnozların hazırlanması, onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;

- müəssisənin kredit və valyuta siyasətinin seçilməsi;

- müəssisənin və törəmə müəssisəsinin gəliri il iynin artırılmasına yönəldilmiş investisiya layihələrinin hazırlanması və onun realizasiyası;

- kapital və maliyyə əməliyyatlarının maliyyə risklərindən, itkilərdən sığortalanması;

- müəssisənin reytinginin qiymətləndirilməsi və bazarda rəqiblərin mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi;

kommersiya prosesini qırılmaz surətdə maliyyə resursları ilə təmin etmək və resurslardan səmərəli istifadəyə nəzarəti həyata keçirmək;

Müasir idarəetmədə nəzarət funksiyası zəruri olduğu üçün idarəedən menecerlərin hazırlanmasında bu sahə üzrə əlan biliklərə xüsusi diqqət edilməlidir. Menecerlərin, nəzarət üzrə mütəxəssislərin, auditorların iqtisadiyyat, maliyyə, uçot, iqtisadi və maliyyə təhlili, audit, vergi və digər bu kimi zəruri tələb üzrə bilik və təcrübəyə, səriştəliliyə malik olması müasir dövrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisənin iqtisadi vəziyyətinin tədqiqində daxili və xarici amilləri də təhlili

etmək - qiymətləndirmək zəruridir. Müəssisənin idarə olunmasını, onun maliyyə-tərrüfat fəaliyyətini daxili amillər baxımından təhlil edib, qiymətləndirmək (daxili audit), mühasibat strukturlarının əsas vəzifəsinə aiddir, müəssisənin xarici iqtisadi amillərlə bağlılığını təhlil edib, qiymətləndirmək istiqamətində kənar və daxili auditin rolu əvəzsizdir. Xüsusi ilə ölkə daxili və içi bazarların təhlili, yeni məhsul istehsalının müəyyənləşdirilməsi, investisiya qoyuluşu zamanı konkret qərarlar qəbul etməzdən əvvəl geniş və əsaslandırılmış audit təhlilinə, qiymətləndirilməsinə ehtiyac yaranır.

Maliyyə nəzarəti zamanı müəssisənin xərcləri qiymətləndirilir ki, onun içərisində iqtisadi səmərəliliyə düzgün qiymət verilməsi mümkün olur. Xərc illərini əsasən iki-plan və faktiki istiqamətlərdə təsnifləşdirmək, müəssisənin qiymətləndirilmə- inkişafına zəruri qiymət verməyi asanlaşdırır. Xərclərin hər iki istiqamətdə təhlili, onların məqsadyönlülüyünün müəyyən edilməsi ciddi maliyyə sərətinin, əsasəndə auditin tətbiqinin mövcudluğunu bir daha zəruriləşdirir.

Maliyyə nəzarəti prosesində müəssisənin maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsi zəruridir, Belə ki, müəssisə maliyyə-kommersiya fəaliyyəti ilə bağlı olaraq hər an müəyyən Ödənişlər heyata keçirə bilər, bu isə pul dövriyyəsinin daim nəzarətdə olmasını ön plana çəkir. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin yüksək olması onun perspektiv inkişafının daha əlverişli təmin olunmasına təsir edir. Maliyyə nəzarəti zamanı müəssisədə pul axını, onun dövrülülüyünü daim təhlil etmək xüsusilə vacibdir. Müəssisənin istehsal prosesindən başlamış mənfəət əldə olunana qədərki, mərhələləri istər müəssisə daxili auditin, istərsə də kənar auditin təhlil obyektinə olmalıdır. Maliyyə nəzarəti və audit vasitəsi ilə müəssisə aşağıdakı vəzifələri həyata keçirmək imkanı əldə edir;

Müəssisənin əldə etdiyi gəlirlərin təyinatı üzrə yönəldilməsinin təhlili ilə mövcud öhdəliklərə (vergi, digər öhdəliklər, kredit faizlərinin verilməsi və s.) qiymət verilir.

2.2 Azərbaycanda kommertiya təşkilatlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsində büdcə-vergi nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri və müasir vəziyyəti

Kommertiya təşkilatlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsində vergi nəzarətinin səmərəli forması olan səyyar vergi yoxlaması həm böyük zəhmət, həm də yüksək peşəkarlıq tələb edir və bu yoxlamaların aparılması o zaman məqsədəuyğun hesab edilir ki, yoxlamaya çəkilən xərclər yoxlama zamanı əlavə olaraq hesablanmış məbləğdən dəfələrlə az olsun.

2017-ci ildə vergi orqanları tərəfindən keçirilən yoxlamaların sayında növbəti səyyar vergi yoxlamaları üstünlük təşkil etmişdir: il ərzində başa çatmış 11150 səyyar vergi yoxlamasının 8260-ı (74,1%) növbəti yoxlamalar, 2890-ı (25,9%) isə növbədənkənar səyyar vergi yoxlamaları olmuşdur. Büdcəyə hesablanmış cəmi əlavə vəsaitin (612,9 mln. manat) 56,5%-i növbəti yoxlamalarla, 43,5%-i isə növbədənkənar yoxlamalarla hesablanmışdır.

Vergi ödənişlərinin vaxtında həyata keçirilməsi, həmçinin vergilərin düzgün hesablanmasına nəzarəti həyata keçirmək üçün mütəmadi olaraq nazirlik tərəfindən səyyar vergi yoxlamaları həyata keçirilir. 2016-2017-cu illərdə keçirilmiş belə yoxlamaların nəticələrinə nəzər salaq, (cədvəl 2.2)

Cədvəl 2.2.

2016-2017-cu i illərdə aparılan səyyar vergi yoxlamalarının nəticələri haqqında

N	Göstəricilər	2016	2017
	Səyyar vergi yoxlamaların sayı	2151 1	18189
	Yoxlama nəticəsində əlavə hesablanmış vergi məbləğləri (mln.manat)	170125,9	213258,0
	Tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarının məbləği (mln,manat)	71966.5	840573

Faktiki fəaliyyət göstərən vergi ödəyicilərinin sayı	219462	225749
Yoxlamalarla əhatə edilmiş vergi ödəyicilərinin faktiki fəaliyyət göstərən vergi ödəyicilərinin xüsusi çəkisi (%-b)	9.8%	8.1%
Bir yoxlamaya düşən əlavə hesablanmış vergi və maliyyə sanksiyası məbləği (mln.manat)	11.3	163

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi Bakı, 2017

Cədvəl 2.2.-dən göründüyü kimi yoxlama nəticəsində əlavə olaraq hesablanmış vergi məbləğləri hiss olunacaq dərəcədə böyükdürlər. Eləcə də tətbiq olunan maliyyə sanksiyalarının məbləği də böyükdür.

Kommersiya təşkilatlarında vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə səyyar vergi yoxlamasının aparılmasını tənzimləyən 38-ci maddəyə bir sıra mühüm dəyişikliklər edilmişdir. Bu dəyişikliklərdən biri 38-ci maddənin 38.3.5-ci bəndinə edilmişdir. Belə ki, indiyədək vergi orqanı əldə etdiyi mənbəyi bəlli olan hər hansı məlumat əsasında vergi ödəyicisinin gəlirlərinin və ya vergitutma obyektinin gizlədildiyi (azaldıldığı) aşkar edildikdə növbədənənar səyyar vergi yoxlaması həyata keçirirdi. Məlumdur ki, yoxlama keçirilmədən vergitutma obyektinin gizlədilməsini aşkar etmək mümkün deyil. Ona görə bu bəndə «əlamətləri» sözü əlavə edilmişdir. Yəni bundan sonra vergi orqanının əldə etdiyi mənbəyi bəlli olan hər hansı məlumat əsasında vergi ödəyicisinin gəlirlərinin və ya vergitutma obyektinin gizlədilməsinin (azaldılmasının) əlamətləri müəyyən edildikdə, növbədənənar səyyar vergi yoxlaması təyin ediləcək.

Digər mühüm dəyişikliklərdən biri 38-ci maddəyə 38.5.4-cü bəndin əlavə edilməsindən ibarətdir. Bildiyimiz kimi, vergi ödəyicisində inventarizasiya Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə «Səyyar vergi yoxlaması zamanı vergi orqanları tərəfindən inventarizasiyanın aparılması Qaydalarına əsasən aparılır. Əvvəllər keçirilən inventarizasiya vergi ödəyicisinin bütün maddi və qeyri-maddi aktivlərini

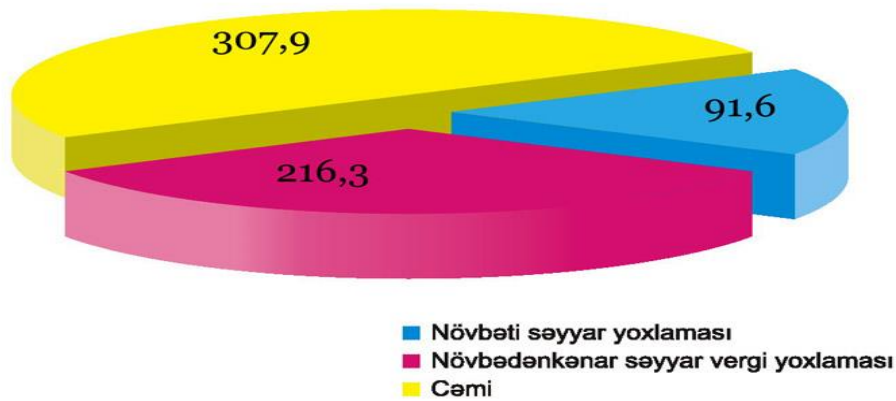
əhatə edirdi. Lakin yeni bənd vergi orqanı əməkdaşına yalnız əmlak vergisinin hesablanması ilə bağlı əsas vəsaitləri əhatə edən inventarizasiyanı təyin etməyə imkan verəcək.[8, 116]

Vergi maliyyə və gömrük nəzarətinin səmərəli forması olan vergi yoxlaması həm yüksək peşəkarlıq, həm də böyük zəhmət, tələb edir. Bu yoxlamaların aparılması o vaxt məqsədəuyğun hesab olunur ki, yoxlamaya sərf olunan xərclər yoxlama zamanı əlavə olaraq hesaba alınmış məbləğdən dəfələrlə az olsun.

Vergilərin vaxtında və tam ödənilməsi, düzgün hesablanması məqsədilə yoxlanılan şəxsin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin hərtərəfli tədqiqi, yoxlanılan sənədlərin məzmunundakı hesabatların, uyğunsuzluqların və vergi bəyannamələrinin tərtib olunması mühasibat uçotunun aparılması qaydalarında pozuntu faktlarının aşkar edilməsi səyyar vergi yoxlamasının ən əsas vəzifələrindəndir.

Şəkil 2.1. Növbəti və növbədənkənar səyyar vergi yoxlamaları

Hesablanmış əlavə vəsaitin məbləği (mln. manatla)

Növbəti səyyar vergi yoxlaması keçirilməsi zamanı, vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicilərinə yoxlamaya başlanmasından 15 gün əvvəl yazılı formada bildiriş göndərilir. Növbəti səyyar vergi yoxlaması ildə bir dəfədən çox olmayaraq keçirilir. Vergi yoxlaması 30 gündən çox davam edə bilməz. Nadir hallarda, səyyar vergi yoxlamasının keçirilməsi vergi orqanının qərarına əsasən, 90 günə qədər müddəti artırıla bilər. Növbədənkənar səyyar vergi yoxlaması vergi orqanları tərəfindən aşağıdakı hallarda keçirilir:

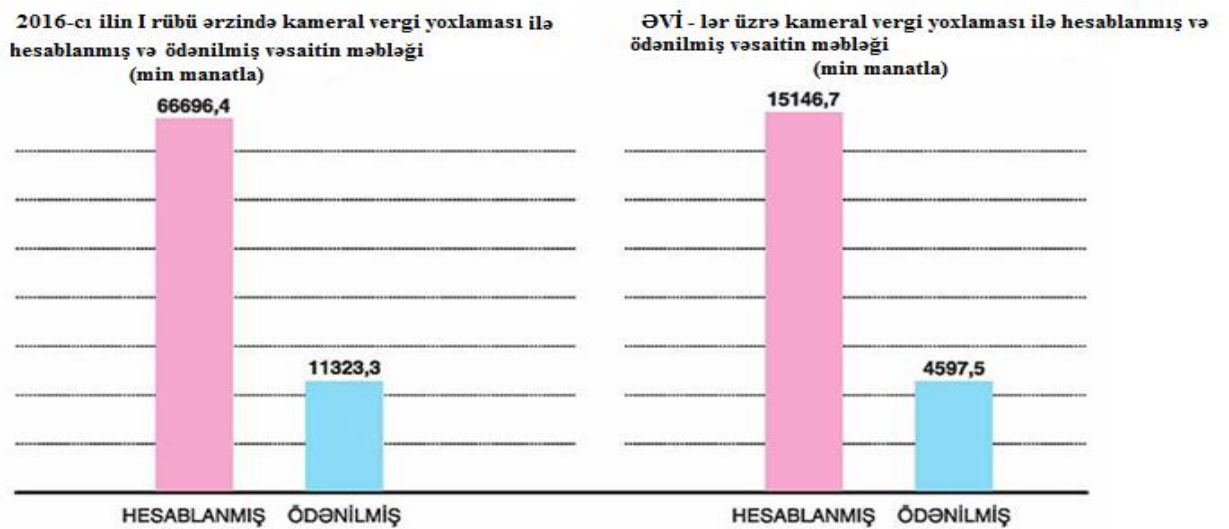
“ verginin ödənilməsi və hesablanması üçün vacib olan vergi hesabatı sənədləri müəyyən edilmiş zamanda təqdim edilmədikdə;

“ vergi yoxlamasının nəticələri əsasında tərtib edilmiş aktda təhrif olunmuş məlumatlar aşkar olunduqca;

“ ƏDV üzrə artıq ödənilmiş vergi, maliyyə sanksiyası və faiz digər maliyyə sanksiyalarının, vergilərin, fazilərin və ödənilməsi hesabına və yaxud sonrakı öhdəliklər üzrə ödəmələrin hesabına aid olunduqca;

“ çox ödənilmiş faizlərin vergilərin və maliyyə sanksiyalarının qaytarılması haqqında vergi ödəyicisinin ərizəsi daxil edildikdə və s.

Şəkil 2.2.

Vergi orqanları tərəfindən keçirilən yoxlamaların sayında 2016-ci ildə növbəti vergi yoxlamaları üstünlük təşkil etmişdir: il ərzində 11150 səyyar vergi başa çatmış yoxlamasının növbədənkənar səyyar vergi yoxlamaları olmuşdur.

Maliyyə gömrük və vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə səyyar vergi yoxlamalarının aparılmasını tənzimləyən 38-ci maddəyə bir çox mühüm dəyişiklik edilmişdir. Bu dəyişikliklərdən ilki 38-ci maddənin 38.3.5-ci bəndinə olunmuşdur. Belə ki, indiyə qədər vergi orqanı əldə olunan mənbəyi bəlli olan hər hansı məlumat əsasında vergi ödəyicisinin gəlirlərinin və yaxud vergitutma obyektinin gizlədildiyi (azaldıldığı) aşkar edildikdə növbədənkənar səyyar vergi yoxlaması həyata keçirirdi.

Yoxlama keçirilmədən vergitutma obyektinin gizlənməsini aşkar etmək mümkün deyil. Bu baxımdan bu bəndə «əlamətləri» sözü əlavə olunmuşdur

Bundan sonra vergi orqanının mənbəyi bəlli olan əldə etdiyi məlumat əsasında vergi ödəyicisinin gəlirlərinin və yaxud vergitutma obyektinin gizlədilməsinin əlamətləri müəyyən edildikdə, növbədən kənar olan səyyar vergi yoxlaması təyin ediləcəkdir.

Başqa əsas dəyişikliklərdən biri 38-ci maddəyə 38.5.4-cü bəndin əlavə olunmasından ibarətdir. Bilirik ki, inventarizasiya vergi ödəyicisində Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə «Səyyar vergi yoxlaması vaxtı vergi orqanları tərəfindən inventarizasiyanın aparılması Qaydalarına» na əsasən təyin olunur. Əvvəl keçirilən inventarizasiya vergi ödəyicisinin bütün qeyri-maddi və maddi aktivlərini əhatə edirdi. Amma yeni bənd vergi orqanı əməkdaşına ancaq əmlak vergisinin hesablanması ilə bağlı əsas vəsaitləri əhatə edən inventarizasiyanı təyin etməyə imkan verəcəkdir.

Bu və yaxud başqa obyektiv səbəblərdən vergi orqanları tərəfindən aparılan vergi yoxlamaları dayandırılırdı. Amma Vergi Məcəlləsində səyyar vergi yoxlamasının hansı müddətlər və hallar üzrə dayandırılması açıq şəkildə əks olunmurdu. Bu da ki, vergi ödəyicisi tərəfindən narazılığa səbəb olurdu. Vergi Məcəlləsinin 38-ci maddəsinə əlavə olunan yeni 38.7-ci bəndə əsasən, aşağıdakı halda növbədən kənar və növbəti səyyar vergi yoxlamaları doqquz aydan çox olmamaqla təxirə salınır.

“ səyyar vergi yoxlaması vaxtı qeydiyyatda olduğu ünvanlarda olmadıqda - onun olduğu unvan müəyyən edilənədək;

“ yoxlama aparılan vergi ödəyicisinin rəhbəri əvəz edən şəxs və yaxud fərdi sahibkar əmək qabiliyyətini itirdikdə - əmək qabiliyyəti bərpa edilənədək

“ vergi orqanının təşəbbüsü ilə ekspertiza keçirildikdə və yaxud mütəxəssis dəvət edildikdə - ekspertin və yaxud mütəxəssisin rəyi yoxlamaya təqdim edilənədək;

“ səyyar vergi yoxlamasının obyektiv, dolğun keçirilməsi üçün vacib olan

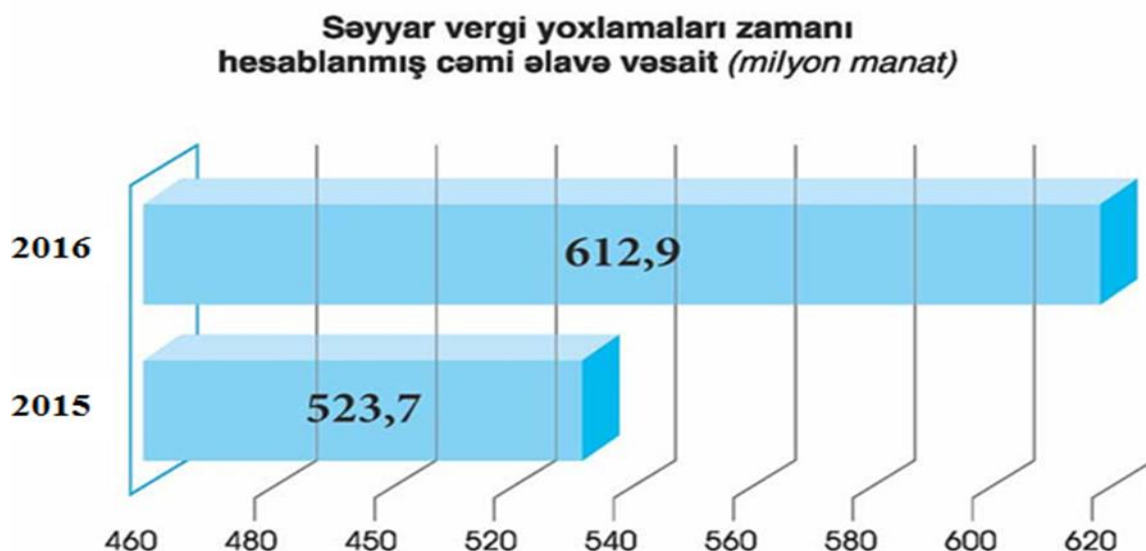
sənədlər, o cümlədən vergi orqanının sualına xarici ölkədən cavab alındıqda - cavab alınanadək;

“ vergi ödəyicisi sənədləri və əşyaları vermədikdə həmin sənədlərin və nümunə kimi əşyaların götürülməsi haqqında məhkəmə qərarı qüvvəyə minənədək.

2016-cı il ərzində respublika ümumilikdə 11150 vergi ödəyicisində, o cümlədən 7075 hüquqi və 4075 fiziki şəxs də səyyar vergi yoxlaması başa çatdırılmışdır. Səyyar vergi yoxlamalarının sayı 2015-ci il ilə müqayisədə 15,9% azalmışdır. 2017-ci ildə dəqiq fəaliyyət göstərən vergi ödəyicilərinin 6,2%-i səyyar vergi yoxlaması ilə əhatə olunmuşdursa, 2012-ci ildə faktiki fəaliyyət göstərən vergi ödəyicilərinin səyyar vergi 4,8%-ində yoxlamaları başa çatdırılmışdır.

İl ərzində 11061 səyyar vergi və ya vergi ödəyicisində yoxlamalarının başa çatdırıldığı halda vergi ödəyicilərinin 99,2%-ində vergi qanunvericiliyinin pozulması halları aşkar olunmuşdur.

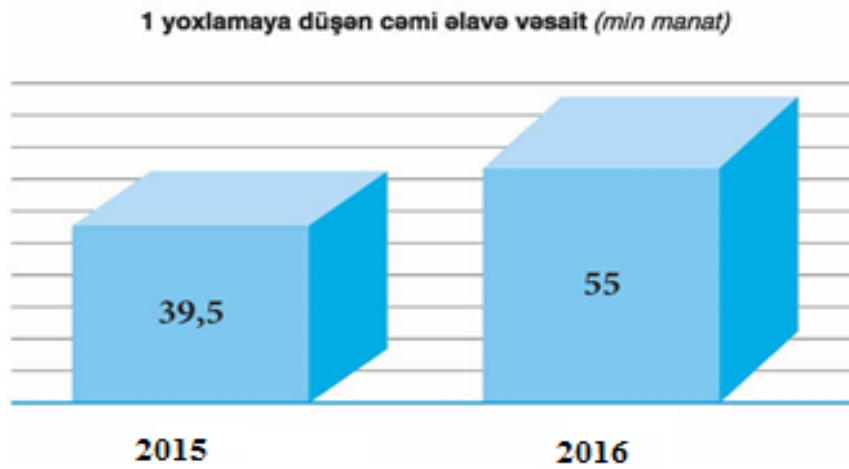
Şəkil 2.3.

yoxlamalar üzrə büdcəyə ümumilikdə 612,9 milyon manat əlavə vəsait hesablanmışdır ki, bunun da 313,9 mln azn əlavə hesablanmış vergi məbləği, 299 mln azn isə vergilərin azaldılmasına və digər hüquq pozuntularına görə tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyası təşkil olunur.

2015-ci il lə müqayisədə hesablanmış vergi məbləği 61,8 milyon manat (24,5 %), vergilərin azaldılmasına və ya digər hüquqların pozuntularına görə tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyası isə 27,4 milyon manat (10,1 %) artmışdır. 2011-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə başa çatdırılmış vergi yoxlamalarının sayının 15,9% azalmasına baxmayaraq, hesablanmış əlavə vəsaitin qiyməti 89,2 milyon manat və ya 17% artmışdır. Bir səyyar yoxlamasına düşən əlavə vəsaitin məbləği 55 min azn təşkil etmişdir. Bu da 2011-ci il lə müqayisədə 15,5 min manat (39,2 %) çoxdur.

Şəkil 2.4.

səyyar vergi yoxlamaları zamanı cəmi hesablamada mənfəət vergisi 58,4 mln azn (9,5%), əlavə dəyər vergisi 170,7 mln azn (27,9%), ödəmə mənbəyində tutulan vergi 249,6 mln azn (40,7%), sadələşdirilmiş vergi 4,2 mln azn (0,7%), sahibkarlıqdan gəlir vergisi 4,mln azn (0,7%), aksizlər 0,1 mln azn (0,02%), müddətli işlə əlaqədar ödəmə mənbəyində tutulan vergi 25,6 mln azn (4,2%), digər vergilər isə 100,1 mln azn (16,3%) təşkil etmişdir. Sənaye və tikinti materiallarının pərakəndə satışı fəaliyyət sahəsi üzrə 27 milyon 793,1 min azn, təhsil, səhiyyə, rabitə, nəqliyyat və maliyyə xidmətləri fəaliyyət sahəsi üzrə 9 milyon 9054,7 min azn, topdan ticarət fəaliyyət sahəsi üzrə 102 milyon 794,2 min manat cəmi əlavə vəsait hesablanmışdır.

Kameral vergi yoxlaması üzrə vergi yoxlaması arasında fərq onların keçirilmə qaydalarında əksini tapır: kameral vergi yoxlaması səyyar vergi yoxlamasından fərqli

olaraq və yerlərə getmədən vergi ödəyici tərəfindən təqdim olunur. vergi hesabatları, mənbəyi bəlli olan digər sənədlər əsasında 30 gün müddətində həyata keçirilir. beynəlxalq təcrübədə vergi yoxlamasını «desk audit» (masa arxasında yoxlama) adlandırırlar.

kameral vergi yoxlamaları elektron və distant olmaqla iki formada aparılır.

Elektron kameral vergi yoxlamaları Və vergilər Nazirliyində tətbiq olunan Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sistemi vasitəsilə müvafiq alqoritmlər əsasında vergi bəyannamələrində aşkar edilən uyğunsuzluqlar nəticəsində həyata keçirilir. bu cür yoxlamalar elektron proqram vasitəsilə aparılır və çarpaz yoxlama nəticəsində bəyannamələrdə aşkar olunan uyğunsuzluqlar barədə vergi ödəyicisinə məktub göndərilir. Kameral vergi yoxlamasının bu formada aparılması zaman itkisinə yol vermədən tez uyğunsuzluqları aşkar etməyə imkan yaradır.

Elektron uyğunsuzluq müəyyən edilməyən kameral vergi yoxlamaları isə vergi orqanlarının müvafiq qaydasının əməkdaşları tərəfindən vergi ödəyicilərinin vergi orqanlarına təqdim etdiyi bəyannamə məlumatları, eləcə də əsas məlumatlar əsasında xüsusi qaydada kameral vergi yoxlamalarıdır.

respublikanın vergi sistemində 2007-ci ildən isə elektron bəyannamə sisteminin tətbiqi istər inzibatçılıq, istərsə də nəzarətin təşkili baxımından kameral vergi yoxlamasının aparılmasında bir çox müsbət dəyişikliklərə səbəb olub. Bu sistemin həm kameral yoxlama aparandan tətbiqi həm vergi ödəyiciləri, də vergi orqanı üçün yeni keyfiyyət müstəvisinə çıxış üçün zəmin yaradıb. Vergi ödəyiciləri müntəzəm yenilənən elektron informasiya məkanına giriş özlərinin vergi öhdəliklərinə daha çevik nəzarət etmək imkanı əldə ediblər. Kameral vergi yoxlaması müvafiq altsistemində avtomatik rejimdə müxtəlif vasitələr vasitəsilə həyata keçirilir, bəyannamələrdəki nöqsanlar daha çevik incələnərək aşkar olunur. elektron vergi ödəyicisinə bəyannamə sistemi vergi orqanına gəlmədən , vergi orqanının əməkdaşilə təmasa girmədən, şəffaf şəkildə, onun üçün yüngül olan mühitdə , istədiyi zamanda bəyannaməni təşkil edək internet vasitəsilə təqdim etmək imkanı vermişdir. cari ilin yanvar-may ayları ərzində 629 min 459 bəyannamə təqdim edilmişdir ki, bunların da

577 min 537-si (91,8%) elektron formada verilmişdir.

Vergi bəyannamələrinin kameral yoxlanılması vaxtı aşkara çıxarılan nöqsanların xarakteri və vergi ödəyicisinin bəyannamə doldurarkən yol verdiyi səhvlə və həmin səhvlərin onun vergi öhdəliklərinə hansı formada təsir etməsi maraq doğuran məsələlərdəndir. vergi bəyannamələrindəki əsas nöqsanlar müxtəlifvə xarakterli ola bilər. Bu nöqsanlar mühasibin riyazi hesablamaları zamanı (təsadüfi), yaxud müəssisə rəhbərliyinin məqsədyönlü haldas vergiləri azaltmaq cəhdi nəticəsində ortaya çıxa bilər. Bu baxımdan, sözügedən sahə üzrə savadlı və vergi məsləhətçilərinə, bacarıqlı mühasiblərə ehtiyac duyulur.

Əsas Cari ilin yanvar və may ayları ərzində təqdim olunmuş 629 000 459 sayda bəyannamə üzrə proqram təminatı vasitəsilə 207 000 282 uyğunsuzluq aşkar olunurki, bunların da 125000 984-ü (60,8%) sadələşdirilmiş vergi bəyannaməsi, qalan hissəsi isə digər vergi növləri üzrə olmuşdur. ötən ilin sonunda vergi bəyannamələrinə eoolunan dəyişikliklər vergi orqanı əməkdaşlarına vergi ödəyicilərinin xalis aktivləri barədə məlumat əldə edərək geniş təhlillər aparmağa imkan vermişdir. Bəyannamələrə olunamnn dəyişikliklər arasında sadələşdirilmiş vergi bəyannaməsinə 2 nömrəli tətbiqini xüsusi vurğulamaq lazımdır. əvvəllər sadələşdirilmiş vergi bəyannaməsində kifayət qədər məlumat bazası olmadığı uunyn müxtəlif yanaşma , aspektlərdən təhlillər aparmaq da mümkün olmur. sadələşdirilmiş vergi bəyannaməsinin 2 nömrəli Əlavəsi sayəsində alınmış, yararsız hala düşmüş , istifadə olunmuş qəbzələr barədə məlumat əldə etmək və bununla da sadələşdirilmiş vergi ödəyicisinin nə qədər qəbz təqdim etdiyi haqda və kifayət qədər dəqiq məlumatlar almaq olur. Bu dəyişiklik, həmçinin, vergi sistemində ilk dəfə olaraq ciddi uçot bə blanklarının hərəkətinə sistemli şəkildə nəzarət etməyə və bu istiqamətdə riskli vergi ödəyicilərini ilkin təhlillər əsasında müəyyənləşdirməyə imkan yaratmışdır.

bəyannamələrdə səhvə yol vermiş halda vergi və ödəyicilərinin vergi öhdəliklərini yenidən və hesablamaq və tutmaq hüququna malikdir. kameral yoxlama vaxtı bəyannamələrdə vergilərin düzgün hesablanmaması, yəni vergi

məbləğinin az və yaxud artıq göstərilməsi aşkar edildikdə bəzən vaxtda vergi orqanı tərəfindən vergi ödəyicisinə vergilərin hesablanmasına dair bildiriş göndərilir.

Bildirişdə hesablanmanın səbəbləri göstərilir. razılaşmadıqda məhkəməyə şikayət olur.

Bəyannamə hər hansı üzürlü və səbəb olmadan təqdim edilmədikdə isə vergi əlaqəli məlumatlara əsasən toplanır. Səyyar vvergi yoxlaması keçirilərkən vvergi orqanının təklifi əsasında həmin yoxlamanın keçirildiyi vaxta qədər yol verdiyi , kameral yoxlama zamanı ödəyicinin müəyyən edilən səhvləri otuz gün vaxtda düzəltmək hüququ vardır. Ödəyici həmin müddət bitənədək yol verdiyi qanun pozuntusuna görə məsuliyyət daşımır.

yol verilmiş səhv verginin artıq məbləğdə ödənilməsinə gətirib çıxarıbsa, onda ödəyici vergi orqanlarına ərizə ilə müraciət edib öz hüquqlarını tələb edə bilər. daha ödənilmiş məbləğ və vergi ödəyicisinin ərizəsindən sonra ya digər ödəmələr hesabına aid edilərək əvəzləşdirilir, tyacud a ona qaytarılır.

Şəkil 2.5.

2016-cı ilin yanvar- may ayları üzrə real kameral vergi yoxlamaları ilə əlavə hesablanmış vergi məbləğlərinin tədiyyələr üzrə bölgüsü

Kameral vergi-maliyyə yoxlamaları nəticəsində büdcəyə təmin edilən daxilolmalar

keçirilmiş kameral vergi yoxlamaları nəticəsində 306,3 mln azn əlavə vergi məbləği hesablanmış və 78,7 mlnazn vəsaitin dövlət büdcəsinə ödənilməsi təmin edilmişdir. ötən il elektron uyğunsuzluq müəyyən edilməyən kameral vergi

yoxlamaları nəticəsində 191,5 mln azn əlavə vergi məbləği hesablanmış və 47 mln azn vəsait dövlət büdcəsinə ödənilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cari ilin yanvar-may ayları ərzində keçirilmiş yoxlamaları nəticəsində 86,4 mln azn əlavə vergi məbləği hesablanmış və 23,5 mln azn dövlət büdcəsinə ödənilməsi təmin edilmişdir. Cari ilin yanvar-may ayları ərzində 61 0900 830 elektron uyğunsuzluq müəyyən olunmadığı kameral vergi yoxlaması nəticəsində 47,1 mln azn əlavə vergi məbləği hesablanmış, dövlət büdcəsinə 18,6 mln azn vəsaitin ödənilməsi təmin olunur.

Fəsil III. Azərbaycanada kommərşiya fəaliyyətinin tənziqlənməsində maliyyə nəzarətinin rolunun təkmişləşdirilməsi istiqamətləri

3.1. Respublikada dövlət maliyyə nəzarətinin müasir problemləri və onların aradan qaldırılmasında beynəlxal təcrübədən istifadə imkanları

Ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi inkişaf strategiyasının ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində dünya iqtisadi sisteminə fəal inteqrasiya edən Azərbaycan iqtisadiyyatı sabit və dayanıqlı inkişaf etməklə yanaşı, bütün sahələrdə yeni nailiyyətlərə imza atır. Bu nailiyyətlər dövlətin iqtisadi əsaslarının daha da möhkəmləndirilməsini şərtləndirir və ölkədə işgüzar fəallığın yüksəldilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı, regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətlənməsi, yoxsulluğun azaldılması və bu kimi digər istiqamətlərdə daha təsirli tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün geniş imkanlar yaradır.

Ölkədə yaranmış güclü iqtisadi potensialın, çevik və işlək mexanizmlər üzərində reallaşdırılan uğurlu fəaliyyətin nəticəsidir ki, 2008-ci ildən başlayan qlobal maliyyə böhranı Azərbaycanın makroiqtisadi inkişafının və maliyyə sabitliyinin fundamental iqtisadi əsaslarına təsir etməmiş, iqtisadiyyatın dinamik inkişafı davam etmiş, iqtisadi artım templəri qorunub saxlanmışdır. Bunun əsas səbəbi iqtisadiyyatda, o cümlədən müəssisələrin fəaliyyətində baş verə biləcək mümkün risk amillərini qabaqlayıcı rejimdə neytrallaşdırmaq üçün dövlət tərəfindən səmərəli iqtisadi siyasət tədbirlərinin həyata keçirilməsidir.

Müasir mərhələdə iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması və sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi aktivliyinin artırılması tədbirləri ilə yanaşı, maliyyə resurslarının səmərəli idarə edilməsi və qanunvericiliyin tələblərinə əməl olunması sahəsində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, onlar arasında iqtisadi nəzarət tədbirləri, xüsusilə onun tərkib hissəsi olan vergi nəzarəti mühüm rol oynayır.

Ölkənin maliyyə resurslarının şəffaf idarə edilməsi səmərəlilik, qənaətcillik və nəticəlilik baxımından çox faydalı olduğundan, şəffaf idarəetməyə nail olmaq hər bir dövlətin prioritet hədəflərindən biridir. Şəffaf idarəetməyə nail olmaq üçün ölkənin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri tənzimləyici normativ hüquqi bazanın formalaşdırılması, mükəmməl dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılması və hesabatlılığın təmin edilməsidir.

İlkin hədəf olan tənzimləyici hüquqi bazanın formalaşması istiqamətində iqtisadi, sosial, maliyyə-bank, ədalət mühakiməsi, hüquq-mühafizə və digər sahələrdə islahatların aparılması, habelə qanunvericilik bazasının daim təkmilləşdirilməsi maliyyə resurslarının şəffaf idarə edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ölkədaxili qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasında yeni normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi ilə yanaşı, respublikamızın beynəlxalq konvensiyalara qoşulması, ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrin bağlanması da böyük rol oynamışdır. Görülmüş işlərlə yanaşı, islahatların davam etdirilməsi, yeni normativ hüquqi aktların qəbul olunması hal-hazırda da şəffaf idarəetmənin prioritet hədəf olduğunu deməyə əsas verir.

Şəffaflıq və səmərəlilik dövlət maliyyə nəzarətinin əsas hədəflərindən biri olduğundan, həmin hədəfə nail olmaq məqsədilə ilkin olaraq çevik dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsi dövlətin əsas vəzifələrindən biri hesab edilir. Aparılmış islahatlar, bir tərəfdən, nəzarət fəaliyyətini həyata keçirən icra strukturlarının fəaliyyətinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun qurulmasına, digər tərəfdən isə təsərrüfat subyektlərində daxili nəzarət sisteminin formalaşmasına böyük imkanlar yaratmış oldu.

Kənar maliyyə nəzarəti hökumət təsisatlarına və təşkilatlarına tabe olmayan təşkilati və funksional müstəqilliyə malik ali maliyyə nəzarəti qurumudur. Ali nəzarət qurumlarının məqsədi dövlətin davamlı inkişafı

və sabitliyi üçün dövlət vəsaitlərindən düzgün və səmərəli istifadə edilməsinin, etibarlı maliyyə idarəetməsinin və inzibati fəaliyyətin düzgün təşkilinin, müvafiq hesabatlar dərc edilməklə, dövlət orqanları ilə geniş ictimaiyyət arasında məlumat mübadiləsinin, başqa sözlə, şəffaflığın təmin edilməsi və məsuliyyətin artırılmasından ibarətdir. İnkişaf etmiş dövlətlərdə ali maliyyə nəzarət qurumlarının yaranma tarixləri bir neçə yüz il bundan əvvəlki dövrlərə təsadüf edir. Belə ki, bu funksiyaları həyata keçirən qurumlar Almaniyada Federativ Respublikasında 1714-cü ildə (Kral I Fridrix Vilhelmin təşəbbüsü ilə), Hindistan Respublikasında 1753-cü ildə, Fransa Respublikasında 1807-ci ildə (imperator Napoleon Bonapartın təşəbbüsü ilə), Türkiyə Respublikasında 1862-ci ildə (Sultan Əbdüləzizin təşəbbüsü ilə), Amerika Birləşmiş Ştatlarında 1921-ci ildə yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasında kənar maliyyə nəzarəti qurumu Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. Ulu öndər dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə bir çox fərman və sərəncamlar verməklə, şəffaf və səmərəli nəzarət mexanizminin yaradılması istiqamətində zəruri dəyişikliklərin əsasını qoymuşdur.

Nəzarət funksiyalarına malik olan dövlət orqanlarının əlaqəli fəaliyyət göstərməsi səmərəli idarəetmə üçün çox mühüm şərtidir. Hesablama Palatası bu istiqamətdə də zəruri addımlar atmaqda davam edir. Bu baxımdan, dövlətin maliyyə-iqtisadi maraqlarının təmin edilməsi, o cümlədən dövlət aktivləri və əmlakının idarə və istifadə olunması sahəsində qanunvericiliyin, eləcə də maliyyə intizamının qorunması istiqamətində birgə əməkdaşlıq etmək məqsədilə Hesablama Palatası ilə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə və Vergilər nazirlikləri, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu arasında imzalanmış Razılaşma Memorandumlarının təşkilatların öz səlahiyyətləri daxilində funksiya və vəzifələrinin daha operativ və səmərəli icrasına müsbət təsirini qeyd etmək olar. Göstərilənlərə əsasən, şəffaf və səmərəli idarəetməyə nail olmağın əsas şərtlərindən biri kimi, ölkəmizdə maliyyə nəzarət sisteminin yaradılması və daim inkişaf etdirilməsi onu

deməyə əsas verir ki, şəffaflıq və səmərəlilik dövlət maliyyə nəzarətinin prioritet hədəflərindən biridir. Digər şərtlərdən biri olan hesabatlılıq isə dövlət orqanlarının fəaliyyətinə ictimai nəzarətin həyata keçirilməsinə şərait və bu istiqamətdə də Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müvafiq tənzimləyici normalar müəyyən edilmişdir.

Tabeliyindən asılı olmayaraq, büdcə təşkilatı olmayan açıq səhmdar cəmiyyətləri Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinə və aidiyyəti qanunvericilik aktlarına əsasən öz illik hesabatlarını və mühasibat balanslarını ictimaiyyətin tanış olması üçün hər il dərc etdirir. Maliyyə resurslarından istifadə edən dövlət orqanları ilə yanaşı, həmin resurslar üzərində dövlət nəzarətini həyata keçirən dövlət orqanlarının da hesabat vermələri hesabatlılığın mühüm şərtidir. Şəffaflığın və məlumatlılığın təmin edilməsi məqsədilə öz fəaliyyəti barədə parlament və ictimaiyyət qarşısında hesabat vermək, kütləvi informasiya vasitələrini müntəzəm surətdə məlumatlandırmaq Palatanın əsas iş prinsiplərindən biridir.

Hesablama Palatası aparılan **nəzarət tədbirlərinin nəticələri üzrə qəbul edilmiş** qərarlar barədə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə müntəzəm məlumat, illik fəaliyyəti barədə hesabatlar təqdim edir və həmin hesabatlar "Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin məlumatında dərc olunur. Hesablama Palatasına ayrı-ayrı informasiya agentlikləri və mətbuat orqanlarından daxil olan suallar və informasiya sorğuları qanunvericiliklə müəyyən olunmuş müddətdə və qaydada ətraflı cavablandırılır. Hesabatlılığın təmin edilməsi istiqamətində atılmış addımlardan biri də Palatanın fəaliyyəti barədə məlumatların ictimaiyyətə çatdırılmasını təmin etmək məqsədilə Palatanın veb-saytı yenidən təşkil edilmişdir və Palatanın fəaliyyəti barədə informasiyanın verilməsində operativliyin təmin edilməsi üçün məlumatlar dərhal Palatanın veb-saytında yerləşdirilir.

Hesab edirik ki, maliyyə nəzarəti qurumları dövlət maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasında şəffaflığa nail olmaq üçün normativ tənzimlənmənin daim təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflər verməli, nəzarət qurumları arasında əməkdaşlığı davam etdirməli, öz əməkdaşlarının peşəkarlığının artırılması ilə bağlı

zəruri tədbirlər görməli, dövlət resurslarının sərəncamçıları tərəfindən hesabatlılığın gözlənməsinə nəzarət etməli, öz fəaliyyətləri barədə ictimaiyyəti müntəzəm olaraq məlumatlandırmalı, maarifləndirmə işlərini davam etdirməli və daim beynəlxalq təcrübədən yararlanaraq, dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin inkişafına yeni töhfələr verməlidirlər.

Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsində, ilk növbədə, bu nəzarətin ən müasir forması olan auditor xidmətinin təşkili və fəaliyyətinin təmin edilməsi, nəzarət sisteminin koordinasiyası, onun təsirinin artırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox hallarda maliyyə nəzarət sisteminin koordinasiya olunmaması və eyni təşkilatda eyni zamanda bir neçə nəzarətedici orqanların yoxlamalar aparması bu nəzarətin səmərəsini aşağı salır. Fikrimizcə, belə halların aradan qaldırılması, həmçinin nəzarətedici orqanların əmək haqqı sisteminin təkmilləşdirilməsi və onların maddi stimulyator mexanizminin yaradılması bir çox problemlərin həllini təmin edə bilər. Belə münasibət maliyyə nəzarətinin vahid sistem kimi fəaliyyət göstərməsinə imkan yarada bilər.

Audit müəssisə və firmalarda yaxud maliyyə sənədlərinin yoxlanılması ilə məhdudlaşmamalı, həmçinin mövcud şəraitin analitik nəticələrini ümumiləşdirməli, perspektiv inkişaf üçün proqnoz verməli, yeni şəraitdə təzə axınları, prosesləri əhatə etməli, elmi-texniki nailiyyətlərin və qabaqcıl təcrübənin istehsalat tətbiqini, kollektivin psixoloji iqlimini, sosial problemlərin həlli yollarını müəyyənləşdirməlidir.

Maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi yollarından biri də daxili auditorların işinin təkmilləşdirilməsidir. Müasir dövrdə kənar auditin və dövlət nəzarətin işinin asanlaşması üçün daxili auditin iş sənədlərinin, həmçinin daxili auditorların işə cəlb olunması təcrübəsindən geniş istifadə olunmalıdır. Daxili auditin effektivliyi yoxlanılan təşkilatın daxili nəzarətinə inam faktorudur və yoxlamaların həcmi ilə ona çəkilən xərci əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. Məsələn, daxili auditin effektivliyindən kənar auditin strukturu, həcmi və uyğun olaraq, dəyəri asılıdır. Buradan görüldüyü kimi, daxili auditin kriterilərinin müəyyən edilməsi gərəkliyi

meydana çıxır. Bu kriterilər arasında daxili auditin etik normaları və onların gözlənməsi daxili auditin yüksək keyfiyyətinin təminatıdır.

Maliyyə idarə edilməsi sahəsində dövlət nəzarəti ictimai maliyyə idarə səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün ən səmərəli vasitələrdən biridir. İqtisadi fəaliyyətdə ictimai pul və material resurslarından sui-istifadə və təsərrüfatsızlıq, dövlət əmlakının özgəninkiləşməsi halları tez-tez aşkarlanan faktlardandır. Dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində ümumi qəbul edilən dünya təcrübəsinə dair funksiyaları arasında:

- büdcə vəsaitlərinin formalaşmasına nəzarət;
- büdcə vəsaitlərinin istifadəsinə nəzarət;
- dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinin istifadəsinə nəzarət, onun özəlləşdirilməsi, milliləşdirilməsi;
- dövlət və bələdiyyə büdcədən kənar fondların istifadəsinə nəzarət;
- maliyyə və iqtisadi qanunvericiliyin pozulması (əsasən büdcə);
- dövlət qurumlarının və onların birləşmələrinin, dövlətin iştirakı ilə və ya xüsusilə dövlətin fəaliyyəti ilə bağlı olan maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin idarəetmə sistemlərinin təşkilində çatışmazlıqların aradan qaldırılması;
- dövlətin iqtisadi (o cümlədən maliyyə) təhlükəsizliyinin təmin olunması.

Bu günə qədər, inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının əksəriyyəti dövlət büdcəsinə nəzarətin aparılması üçün ən vacib üsullardan biri kimi performansın yoxlanılmasını geniş istifadə edirlər. Onun ən vacib məqsədi mövcud ictimai resurslardan, məsələn, əhəlinin sağlamlığı və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və ya cinayətkarlığın azaldılması şəklində sosial əhəmiyyətli nəticəni müəyyən etməkdir. Bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə ən yüksək maliyyə nəzarəti orqanlarının yoxlamaların ümumi sayında icra auditinin payı 50% -dən çoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Yunanıstanda və Konqo maliyyə nəzarəti Ali Məhkəmədə Hesablama şöbələri tərəfindən həyata keçirilir; Mauritius və Mali, Cəmiyyət xərcləri İdarəsi; Xarici İşlər Nazirliyində Laos, Kamboca və

Ekvatorial Qvineya Hesablama Ofisi; Seneqalda Parlamentdə Prezident Hesabatının ikinci hissəsi. Dövlətlərin nəzarəti və mühasibatlıq orqanlarının əksəriyyətinin adı federalizm prinsipini əks etdirir: Almaniya Federal Audit Məhkəməsi, İsveçrədəki Federal Mühasibat Bürosu. Finlandiya və Estoniyada "Ali Audit İnstitutu" ümumi müddəası istifadə olunur. Yaponiyada dövlət maliyyə nəzarəti həyata keçirən orqan Hesablama Palatasıdır. Dövlət hakimiyyətinin üç şöbəsindən (məhkəmə, icra, qanunvericilik) müstəqilliyin konstitusiya statusu verilir. Yaponiyada bu nəzarət orqanının səmərəliliyi milyon yenlə təxmin edilə bilər. Bu performans meyarları nəticəsində büdcəyə qaytardığı pul vəsaitinin məbləği, və növbəti maliyyə ili üçün büdcə planlaşdırılması zamanı kamera analitik fəaliyyətində "xilas" olmuşdur pul məbləği əsasında hesablanır. 1921-ci ildən etibarən ABŞ Ali Audit Qurumu (ABŞ GAO) Federal Audit Qurumunun funksiyalarını federal səviyyədə icra edir. Departament maliyyə nəzarəti ABŞ Xəzinədarlıq Departamenti tərəfindən həyata keçirilir, lakin daxili şöbə baş maliyyə müdiri və ABŞ Təhsil Departamentinin ümumi müfəttişindən ibarətdir. Bununla yanaşı, ABŞ Ali Audit Qurumunun 2010-cu ildə verdiyi səmərəlilik 49,9 milyard dollar təşkil edib, ya da rəhbərlik fəaliyyətinə xərclənən 1 ABŞ dolları üçün 87 dollar təşkil edib. Dövlət maliyyə nəzarəti, icra hakimiyyətindən və qanunverici hakimiyyətdən təşkilati, institusional ayrılığı, nəzarətçi subyektinin və nəzarət obyektinin eyni olmadığını, eyni zamanda onların arasında müəyyən bir məsafə var deməkdir. Məsələn, Polşanın Yüksək Nəzarət Palatası Seimalara hesabat verir və müstəqil dövlət hakimiyyəti orqanı kimi fəaliyyət göstərir. Macarıstan

Dövlət Hesablama Palatası, maliyyə iqtisadi orqanı və Milli Məclisin nəzarət orqanı kimi yalnız Dövlət Assambleyasına hesabat verir. Bəzi ölkələrdə məhkəmə orqanının funksiyalarını həyata keçirən xüsusi məhkəmə orqanının və ya orqanın statusu maliyyə nəzarəti orqanına verilir.

Bəzi xarici dövlətlərin nəzarət orqanları əməkdaşlıq edir və ya ombudsmanların funksiyaları ilə öz funksiyalarını məhdudlaşdırmaq xətlərini tapmaq üçün çalışırlar. Öz növbəsində, parlamentlər tərəfindən yaradılan son müstəqil

qurumlar. Ancaq bəzi inzibati ombudsmanlar var. Xüsusilə, Fransada vasitəçi Nazirlər Şurası tərəfindən təyin edilir və idarəetmə aparatı və vətəndaşlar arasında vasitəçilik edir. Nazirliyə və idarələrə xüsusi təyin olunmuş müxbirlər tərəfindən kömək edir. ABŞ-da icraçı dövlət ombudsmanları qubernatorlar tərəfindən təyin edilir və tez-tez qanunverici orqanların iştirakı ilə təyin olunur. Avstriyada prezident, Xalq Hüquqları Cəmiyyəti heyətinin üzvlərini təyin edir.

Audit nəzarətinə dair bölmələrin formalaşması dünya təcrübəsi 3 modellərindən biri istifadə etmək mümkündür göstərir:

1. parlament (onun mahiyyəti TBMM Sayıştay və əsasən, onun sədri tərkibi müəyyən mühüm rol oynayır);

2. əlavə parlament (onun mahiyyəti Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə Respublika Otağı Başçısı sədri təyin edilməsi, və ya hökumət tərəfindən təyin və onun üzvlərinin qalan prezident tərəfindən təyin olunur).

3. Universal model (onun mahiyyəti ilk iki modelin sintezinə icazə verir, yəni, Hesablama Palatasının tərkibini müəyyənləşdirmək üçün həm parlamentin, həm də prezidentin iştirakı).

Xarici ölkələrin bir sıra qanunvericilikdə ifadə mühasibat şöbələrinin, əsas vəzifələri aşağıdakılardır: dövlət büdcəsinin icrasına nəzarət (xüsusilə, İtaliya, Auditorlar Palatası Hökumət aktların qanuniliyi ilkin nəzarəti həyata keçirir və dövlət büdcəsinin icrasına təqib; nəzarət orqanı dövlət icrasına nəzarət Portuqaliya büdcə); Yunanıstan Audit Palatası dövlət gəlir və xərclərinin (nəzarət təşkil edir və dövlət xərclərinin nəzarət həyata keçirir, çünki qanunvericiliyin xüsusi tələblərinə yerli hakimiyyət orqanları və ictimai hüququn digər hüquqi şəxslərin xərcləri nəzarət Hesablama Bolqarıstanın Palatası həyata keçirir hökumət gəlirlərinin monitorinqi və xərc maliyyə hesabatlarının texnika və metodologiyası müəyyən edir və onların icrasına nəzarət edir; Nəzarət Polşa Ali Palatası dövlət idarəçiliyi orqanlarının təşkilati, iqtisadi, inzibati və maliyyə fəaliyyətini nəzarət, və, Hesablama Avstriya Palatası dövlət müxtəlif orqanlarının (maliyyə fəaliyyətinə nəzarət qanunvericiliklə müəyyən edilmiş Federasiyası, torpaq, icma birlikləri,

icmalar və digər hüquqi şəxslərin maliyyə fəaliyyətini nəzərdən həmçinin subordinasıya müəssisələri və digər təşkilatlar).

Nəzarət orqanı ali hökumət var nəzarət əməliyyat məqsədi pul və material ehtiyatlarının düzgün səmərəli və iqtisadi idarə edir. Belə ki, dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının əsas prinsipi birinin və ya digərinin nisbi əhəmiyyətini müəyyən etməkdir.

Macarıstanda Hesablama Məhkəməsi dövlət maliyyə nəzarəti orqanı kimi vergi idarəsinin və yerli şuraların vergi fəaliyyətini, Dövlət Gömrük İdarəsinin, Sənəd Bürosunun fəaliyyətini və tərəflərin iqtisadi fəaliyyətini yoxlayır. Avstriya Audit Palatası Federasiyanın dövlət iqtisadiyyatını yoxlamaqla yanaşı federal torpaqların maliyyələşdirilməsini yoxlamaq, eləcə də xeyriyyə və digər Federasiya qurumları tərəfindən idarə olunan digər fondlar və qurumlarla bağlı maliyyə fəaliyyətini yoxlamağa səlahiyyətlidir.

Dövlət maliyyə nəzarəti sistemində; dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının işçilərini birləşdirən peşəkar integrativ funksiyanı həyata keçirir. Beynəlxalq təcrübədə, iki əsas şəkildə mövcud olan regional maliyyə nəzarəti orqanları da fəaliyyət göstərir:

1. Mərkəzləşdirilmiş maliyyə nəzarəti sistemi (vahid struktur şəklində), yəni regional maliyyə nəzarəti orqanları birbaşa yüksək orqanı dövlətin maliyyə nəzarəti orqanıdır. Bu tip model bütün dövlət maliyyə vəsaitlərinin qanuni və müvafiq idarə olunmasını təmin edən təhlil üçün ümumi meyarlara əsasən vahid sistem planına əsasən ölkə daxilində büdcə və maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsini təmin edir.

2. Bələdiyyələrin, o cümlədən onun inzibati-ərazi formalaşmasında, dövlət büdcə vəsaitləri üzərində nəzarəti həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Analiz bir tərəfdən deyir ki, nəzarət müxtəlif formalarının mövcudluğu (xarici və daxili) obyekt və formaları dövlət maliyyə nəzarəti üsulları məzmunun məcmusudur. Bu nəzarət təşkilatı şərtlərinə əsasən, kommunikativ funksiya dövlət maliyyə nəzarətinin, yəni profilaktik və analitik törəmə funksiyalarının təzahürü üçün

əsas yaradır. Xarici maliyyə modellərinin tənqidi təhlili birinə bir nəticə verməyə imkan verir:

Birincisi, milli xüsusiyyətləri, iqtisadi şəraiti və tarixi inkişafı nəzərə alaraq nəzarət orqanlarının işinin təşkilində ümumi tapşırıqların və ümumi prinsiplərin olması barədə; ikincisi, dünyadakı ictimai maliyyələrin yoxlanılması və yoxlamalarının təşkili məsələsinə ümumi və ümumi yanaşmanın olmaması. Beləliklə, beynəlxalq təcrübə göstərir ki, dövlət maliyyə nəzarəti orqanları görünən ziddiyyətlər əsasında olduqca səmərəli fəaliyyət göstərə bilər və qarşılıqlı eksklüziv və ziddiyyətli prinsiplər və yanaşmalar buna misaldır. Bütün yuxarıda ümumiləşdirərək, dövlət maliyyə nəzarəti orqanları, adətən ictimai maliyyə idarəçiliyində böyük və fəal rol oynayırlar. Mövcud dövlət maliyyə nəzarəti orqanları əsasən müstəqildir və onların fəaliyyəti kifayət qədər effektivdir. Bundan əlavə, dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin fəaliyyəti müsbət xarici təcrübəyə uyğunlaşmanı təmin etmək və nəzarət işinin səmərəliliyinin artırılması öz növbəsində imkan verir ki, dövlət və cəmiyyətin yaxşılaşdırılması üçün zəruri olan keyfiyyətli, etibarlı, vaxtında müstəqil informasiya effektivliyi formalaşdırılsın.

3.2. Dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması imkanlarının təhlili

Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarəti sistemini təkmilləşdirmək üçün biz, hər şeydən öncə, bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsini öyrənməliyik. Həm də bu zaman hər hansı bir xarid modelin tənqidi təhlili olunmadan və Azərbaycan şəraitinin xüsusiyyətlərini nəzərə almadan götürüb istifadə etmək də məqsədəuyğun deyildir. Şübhəsiz ki, müxtəlif ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təşkilində bir çox faydalı məqamlar vardır və onlardan Azərbaycanda da yaradıcı şəkildə istifadə etmək olardı. Lakin müxtəlif ölkələrdə dövlət nəzarəti sistemləri arasında çoxlu fərqlər vardır və bunlar hər şeydən öncə, dövlət hakimiyyətinin formalaşmasının tarixi

şəraiti, onun strukturu, konstitusiya ənənələri, dövlət quruluşunun və idarəetmənin formaları, dövlət xidmətinin təşkilinin xüsusiyyətləri, iqtisadiyyatın inkişaf dərəcəsi, inzibati islahatların bitkinlik dərəcəsi və sairə ilə şərtlənir. Belə bir faktı da danmaq olmaz ki, dövlət maliyyə nəzarətinin ayn-ayn məsələlərinə münasibətdə konseptual baxışlar və təcrübi yanaşmalar mənasında milli sistemlər arasında prinsiplial fərqlər mövcuddur. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrin dövlət maliyyə nəzarəti təcrübəsini Azərbaycana köçürərkən milli mentaliteti - tarixi-millî ənənələri, sosial psixologiyam, mədəniyyəti, dəyərləri və üstünlük verilən cəhətləri də nəzərə almamaq olmaz. Ona görə də digər ölkələrin son dərəcə maraqlı və rəngarəng təcrübəsi bu günki Azərbaycan şəraitində yalnız ciddi təhlildən sonra tətbiq edilməlidir.

Hal-hazırda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən, funksional baxımdan müstəqil olan dövlət maliyyə nəzarəti orqanları qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinin səlahiyyətlərinin balansını tənzimləyən zəruri element kimi, dövlətin hüquq sistemində inkorporasiya etmişdir. Eyni zamanda, dövlət maliyyə nəzarətinin ayrı-ayrı orqanlarının (istər icra, istər qanunverici və istərsə də məhkəmə hakimiyyətlərinin orqanlarının) fəaliyyətini müsbət qiymətləndirə bilərik.

Dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin strukturunun formalaşması, prinsip etibarı ilə, bir sıra analitik və təşkilati-texniki məsələlərin həll olunmasını tələb edən çox mürəkkəb bir prosesdir. Həmin strukturun formalaşmasını sadə formada bir neçə mərhələyə bölmək olar:

- 1) həll olunması üçün nəzarət orqanları sisteminin dairəsinin aşkar edilməsi və onların dəqiq müəyyən edilməsi
- 2) Dövlət maliyyə nəzarətinə dair qarşısına qoyduğu məqsədlərə nail olması üçün zəruri olan əsas məsələlərin müəyyən edilməsi;
- 3) eynitipli məsələlərin qruplar halında birləşdirilməsi və onların əsasında sistemin həmin məsələləri yerinə yetirmək üzrə ixtisaslaşmış struktur vahidlərinin (vəsilələrinin) formalaşdırılması (bu halda hakimiyyətin bölünməsi prinsipi və nəzarətin həyata keçirilməsində hakimiyyətin hər bir şaxəsinin funksiyası və rolu

nəzərə alınmalıdır);

4) hər bir struktur vahidinin (DİVİN orqanının) məqsədlərinin, vəzifələrinin, funksiyalarının, hüquqlarının və məsuliyyətinin müəyyən edilməsi, onların qarşılıqlı münasibətləri sxeminin işlənilib hazırlanması, bütün bunların müvafiq normative hüquqi aktlarda sənədli şəkildə təsbit olunması;

5) yuxarıda göstərilən struktur vahidlərinin bir tam halında – DMN orqanları sistemi şəklində birləşdirilməsi, öz sistemində, bu cür orqanlar sistemində və dövlət orqanlarının ümumi sistemində DMN-in hər bir orqanının təşkilati statusunun müəyyən edilməsi, DMN orqanlarının pərakəndə səylərinin əlaqələndirilməsi mexanizminin (tənzimləyici orqanın) müəyyən edilməsi, DMN orqanları sistemi haqqında xüsusi hüquqi aktın işlənilib hazırlanması və sənədli şəkildə təsbit edilməsi;

6) Dövlət nəzarətinin digər dövlət maliyyə nəzarəti orqanları sisteminləri ilə inteqrasiyası;

7) Dövlət maliyyə nəzarətinə dair mühüm məsələlərin işlənilib hazırlanması, strukturun monitorinqi və təkmilləşdirilməsi və i.a.;

8) Dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşdırılması və inkişafı ilə bağlı digər məsələlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi.

9) DMN orqanları sisteminin təşkilati strukturunda bu və ya digər DMN orqanının yeri, funksional yönümü, strukturu, kadr heyətinin sayı və xarakteristikaları, onun maddi-texniki, maliyyə, informasiya və s. təminatı, qarşılıqlı münasibətləri, struktur daxilində funksional və inzibati tabeçilik qaydalarının xüsusiyyətləri (o cümlədən DMN orqanının sərbəstləşdirilmiş bölmələrinin olduğu halda), eləcə də həmin orqanla DMN-pı digər təşkilati vəsilələrinin qarşılıqlı münasibətlərinin xüsusiyyətləri kimi məsələlərin həlli bir sıra amillərdən, o cümlədən orqanın yaradılmasının məqsəd və vəzifələrindən, dövlət quruluşundan, dövlət idarəetmə prinsiplərindən, ölkə rəhbərliyinin mövqeyindən, dövlət sistemlərinin inkişafından və s. amillərdən asılıdır.

İnkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsinə dayanaraq parlament maliyyə nəzarəti

sisteminin təşkilati-struktur əsası iki səviyyəsini qeyd etmək istərdim:

-birinci səviyyə-strukturun «nüvəsi»-DMN orqanlarını və onları əlaqələndirən orqanı, habelə onlarla bilavasitə bağlı olan sair təşkilatları əhatə etməli;

-ikinci səviyyə-strukturun «ucqarları» özlərinin bilavasitə idarəetmə vəzifələrinin tərkib hissəsi kimi qanunvericiliklə nəzarət funksiyaları da həvalə edilən bütün digər dövlət orqanlarını və onların aparatlarını əhatə etməlidir. DMN orqanları sisteminin təşkilati strukturunun tərəfimizdən tövsiyə edilən prinsipial sxemi bu tezisə düzgünlüyünü təsdiq edir.

Həmçinin beynəlxalq təcrübə göstərir ki, DMN sistemi yaratmadan dövlət büdcəsinin və iqtisadi proqnozların əsaslandığı informasiyaların düzgünlüyünü təmin etməyin mümkün olmadığı kimi, tərtib olunmuş büdcənin əsaslılığının təmin edilməsi, dövlət maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması, şəffaf tənzimləmə mexanizminin tətbiqi və büdcənin yerinə yetirilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi də mümkün deyil.

Parlament maliyyə nəzarətini fəaliyyətinin standartlaşdırılması və digər DMN orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirən dəqiq strategiyaya oməsı təkmilləşdirilmə prosesinin əsas ünsürlərindəndir.

DMN-in həyata keçirilməsində əsas rol oynayan Parlament nəzarəti daha dolğun və sistemli təsbit olunması üçün onun funksiyalarına:

1) Respublika büdcəsində əks olunub-olunmamasından asılı olmayaraq, dövlətin bütün maliyyə vəsaitlərinin idarə edilməsinə nəzarət,

2) maliyyə-iqtisadi siyasət çərçivəsində qəbul olunan hökumət qərarlarının əsaslılığının və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi. Həmin qərarların qəbul edilməsi üçün təqdim olunan informasiyaların keyfiyyətinin yoxlanılması,

3) özəlləşdirmənin auditi,

4) mülkiyyətin formasının dəyişdirilməsi (o cümlədən özəlləşdirmə) üzrə işlərin təşkilinin və həyata keçirilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi,

5) iqtisadi maliyyə fəaliyyəti üzrə dövlətlərarası sazişlərin yerinə yetirilməsinin auditi,

6) Azərbaycan Respublikası hökumətinin (dövlət orqanlarının) xarici dövlətlərdən, onların fiziki və hüquqi şəxslərindən, habelə daxili mənbələrdən cəlb edilmiş vəsaitlərin istifadəsinin qanuniliyinə, məqsədmüvafiqliyinə və səmərəliliyinə nəzarət.

Dövlətin xarici və daxili borclarının vəziyyətinə, onlara xidmət göstərilməsinə və ödənilməsinə (borcların idarə edilməsi sisteminin optimallığına) nəzarət. Yerinə yetirilmiş dövlət sifarişləri üzrə hesablaşmaların vaxtamüvafiqliyinə və tamlığına nəzarət,

Dünya təcrübəsi büdcə əməliyyatları üzrə bütün nəzarətin Parlamentin apardığı auditə daxil edilməsini məqsəduyğun hesab edir. Bu mənada klassik büdcə auditi ilə yanaşı, Parlament səlahiyyətlərinə bübcədənkənar hesabların, özünü maliyyələşdirən təşkilatların, xəzinə öhdəliklərinin, vergilərin ödənilməsinə sərf olunan xərclərin və dövlət maliyyə aktivlərinin, yerli dövlət idarəetmə orqanlarının və dövlət müəssisələrinin maliyyə əməliyyatlarının auditinin daxil edilməsi qənaətinə gəlinmişdir.

Büdcə prosesinə yetərli nəzarəti təmin etmək üçün hökumət bütün maliyyə əməliyyatları üzrə tam hesabat təqdim etməlidir. İllik hesabat ən azı aşağıdakı informasiyaları əhatə etməlidir: maliyyə ili ərzində faktiki gəlir və xərc maddələrinin həmin maddələr üzrə təsdiq edilmiş göstəricilərlə müqayisəsi; maliyyə ilinin əvvəli və sonuna xəzinədarlıq hesabının vəziyyəti; ilin sonuna yerinə yetirilməmiş öhdəliklər barədə məlumatlar; ilin əvvəli və sonu üçün ödənilməmiş borcların məbləğləri.

Bununla yanaşı, xidmətə dair ayn-ayn dövlət borclarının məbləğləri, onların ödənilmə şərtləri, ödəmə müddətləri və qaydası barədə ayrıca hesabat təqdim edilməlidir.

Dünya təcrübəsi bu məlumatların ilk növbədə dövlət auditinin yoxlamasından keçirilməsinin, zəruri hallarda isə sərbəst auditorların iştirakının məqsəduyğunluğunu göstərir və yoxlamanın nəticəsi olaraq hazırlanmış hesabatın (rəyin, aktın) ölkə prezidentinə, Nazirlər Kabinetinə, Milli Məclisə və ölkə əhəlisinə

çatdırılmasını tələb edir.

Dövlətin apardığı yoxlamalarda digər dövlət və qeyri dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının iştirakı, onlarla bağlanmış sazişlər əsasında həll edilə bilər. Bu sazişlər respublikanın maliyyə mənafeyi ilə bağlı, həm də yerli büdcələrlə bağlı sərbəst auditor yoxlamalarının da mexanizmini təkmilləşdirməlidir.

Maliyyə resurslarının qıtlığı şəraitində hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının saxlanması üçün çəkilən xərclərin optimallaşdırılması məsələsinin əhəmiyyəti get-gedə artmaqdadır. Bu baxımdan, bizə belə gəlir ki, DMN orqanları çərçivəsində məsrəfləri optimallaşdırmaq məqsədinə yalnız real DMN sistemi yaradılması və onun idarə olunmasının optimallaşdırılması, nəzarətin səmərəliliyinə xələl yetirmədən ona sərf edilən vaxtın azaldılması, sistem daxilində informasiya axımının strukturizasiyası və sistemli informasiya massivlərinin yaradılması əsasında nail olmaq mümkündür.

Nəzarət orqanları arasında vəzifə bölgüsünü nəzərdə tutan məsuliyyətin vahidliyi (və ya orqanların funksiyaları arasında dəqiq hədd qoyulması) tələbinə (əsasən müəyyən edilmişdir ki, məsuliyyətsizliyə yol verməmək üçün ayrıca götürülmüş hər bir nəzarət funksiyası (fəaliyyət sahəsi) DMN-in bir orqanına (və ya məsuliyyət mərkəzinə) təhkim edilməlidir.

Səlahiyyətlərin dəqiq bölgüsünün çox böyük təcrübi əhəmiyyəti var. Əgər DMN orqanları sisteminin hər bir vəsiləsinin fəaliyyət çərçivəsi müəyyən edilməsə, təkrarçılıq və paralelçilik, həm də resurslardan qeyri-rasional istifadə olunması, nəzarətin səmərəsinin zəif olması və bütün bunların nəticəsi kimi hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının, həm də ictimaiyyətin nəzərində nəzarətin nüfuzunun aşağı düşməsi labüddür. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, adekvat qarşılıqlı təsir mexanizmləri olmadan səlahiyyətlərin dəqiq bölünməsi nəzarət orqanlarının tam şəkildə vəziyyətini yaxşılaşdırmayacaqdır.

Dövlət maliyyə nəzarəti barəsində ən mühüm tələblərdən biri «qarşılıqlı fəaliyyət və koordinasiya» tələbidir. Həmin tələbə müvafiq olaraq, nəzarət DMN-in bütün orqanlarının dəqiq qarşılıqlı fəaliyyəti əsasında həyata keçirilməlidir, yəni DMN-in

qarşısında duran məsələlərin həll edilməsi üçün onun bütün orqanlarının səyləri dəqiq əlaqələndirilməlidir.

Bekə ki, öz növbəsində bu cür əlaqələndirmə mexanizmi DMN orqanlarının işində təkrarçılığı və paralelçiliyi aradan qaldırmaq yollarını müəyyənləşdirər. Bu mexanizmin ayn-ayn DMN orqanlarının müstəqilliyinə xələl gətirmədən və yaxud onların səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmadan DMN-in tam və sistemli şəkildə tənzimlənməsi probleminin kompleks şəkildə həllini təmin edə biləcək əsl sistemi yaratmaq üçün ilk növbədə koordinasiya orqanı qanun şəklində təsvir edilməlidir.

Məlum olduğu kimi, qərarın qəbul edilməsindən daha çox, onun gerçəkləşdirilməsi vacibdir, bundan ötrü isə müvafiq reallaşdırma mexanizmləri və nəzarət vasitələri olmalıdır. Bundan əlavə, müvafiq normativ hüquqi baza yaradılmadan bu cür razılaşdırmalar sistemli xarakter daşımayacaq və kompleks qarşılıqlı əlaqələrin bütün mümkün aspektlərini tam şəkildə nəzərə almaq mümkün olmayacaqdır.

Bir mühüm məqamı da qeyd etməliyik. Məsələn, S.O.Şoxin müəyyən müddət ərzində (məsələn, büdcə vəsaitləri üzrə 1 il, digər dövlət vəsaitləri üzrə 2 il ərzində) eyni obyektlərdə nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsinə məhdudiyyətlər tətbiq olunmasını təklif edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın dövlət nəzarəti sistemində yuxanda qeyd edilən məhdudiyyətə müəyyən dərəcədə oxşar olan bir tələb var: federal səviyyədə yardım alan ştat hökumətinin və ya yerli hökumətin fəaliyyəti həmin müddət ərzində yalnız bir dəfə təftiş edilə bilər. Eyni zamanda, S.O.Şoxin qeyd edir ki, prinsip etibarilə ağlabatan olan bu tələb nəzarət orqanları arasında rəqabətə səbəb ola bilər. Bizim fikrimizcə, bir sıra başqa problemlər kimi, bu problem də yalnız nəzarət orqanları çərçivəsində optimal həll edilə bilər.

Dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin inkişafı üçün çox vadb olan DMN-in kadrlarının hazırlanması və ixtisasartırma sisteminin yaradılması çox mühüm və aktual problemdir.

Bu sistem, ilk növbədə, ali təhsil bazasında tədris kurslarının təşkil edilməsini, müvafiq tədris materiallarının işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur. Artıq indi bəzi

DMN orqanları iqtisadi yönünü ali məktəblərlə öz əməkdaşlarının öyrədilməsi (ixtisaslarının artırılması) barədə sazişlər bağlayırlar. Əməkdaşların təkrar peşə hazırlığı üçün profil proqramlar tədris müəssisələri ilə birbaşa müqavilələri əsasında həyata keçirilir.

Lakin bütün bunlar yalnız birdəfəlik proqramlardır və bizim fikrimizcə, bu ixtisasın spesifik və mürəkkəb olması ilə əlaqədar, eləcə də bitkin DMN sistemi yaratmaq, onu unifikasiya etmək və bütün orqanlar üçün standartlaşdırma məqsədilə perspektivdə Dövlət Nəzarət Akademiyası yaradılması zəruridir. DMN sistemində islahatların başlanğıc mərhələsində isə iqtisadi yönümlü ali məktəblərin və iqtisad fakültələrinin və kafedralarının bazasında müxtəlif orqanlar üçün vahid proqram üzrə xüsusi kurslar təşkil edilməsi və ya DMN predmetinin (fənninin), öyrənilməsi hamı üçün zəruri olan tədris fənləri qisminə aid edilməsi məqsədəuyğun olar. Bu cür kurslara DMN orqanlarından müsabiqə yolu ilə seçilmiş, Özlərini dövlət əhəmiyyətli olan bu işə həsr etmək arzusunda olduğunu bildirmiş gənc mütəxəssisləri göndərmək olardı. Eyni zamanda və hazırlıq kursları ilə sinxron olaraq, biliklərin mütəmadi yeniləşdirilməsi üçün əlavə hazırlıq kursları da fəaliyyət göstərməlidir. DMN kadrlarının işlə həddən artıq yüklənməsi problemini həll etmək üçün tədrisin və ya əlavə hazırlığın diskret-modul formasından istifadə etmək olar. Məsələn, müəyyən dövriliklə ayda bir həftə tədrisə sərf etmək olar. Bizim fikrimizcə, professor-müəllim heyəti sandan problem olmayacaq, çünki ölkənin ən məşhur ali məktəblərində çalışan yüksək ixtisaslı mütəxəssislər az deyil, DMN orqanlarının məsul işçiləri də cavan işçilərin peşə hazırlığını yüksəltmək məqsədilə ən hazırlıqlı mütəxəssisləri onların bu cür kurslara göndərilməsinə (əsas fəaliyyətlərindən ayırmadan) maraq göstərərdilər.

Əgər bu proses bacarıqla təşkil edilərsə, yaxşı tədris proqramları işlənilib hazırlanarsa, ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq təşkilatlardan dövlət nəzarəti sahəsində yüksək hazırlıqlı mütəxəssislər, eləcə də müxtəlif beynəlxalq inkişaf agentlikləri və beynəlxalq fondlar bu işə cəlb edilsə, dərhal olmasa da yaxın gələcəkdə Azərbaycanda DMN-nin kadrlarının hazırlanması və əlavə hazırlıq keçməsi üçün beynəlxalq səviyyəli sistem yaratmaq mümkün olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrin çoxunda bu cür sistemlər çox səmərəli nəticələr verir. Bundan ötrü iqtisadi profilli ali məktəbi bitirəndən sonra orta hesabla iki ildən dörd ilədək hazırlıq keçmək tələb olunur. Bu baxımdan Britaniya təcrübəsi çox ibrətamizdir. Belə ki, İngiltərədə ali təhsil diplomunu alan mütəxəssislər müsabiqə əsasında nəzarət idarəsində işə qəbul ediləndən sonra onlar on üç həftəlik kurslara göndərilir, sonra isə işə yeni qəbul edilənlər digər işçilərlə birlikdə Dövlət Maliyyə Nəzarəti İnstitutunun qiyabi və ya axşam şöbəsində təhsil alırlar. Təhsil müddəti 3-4 ildir. Burada işçilərin 30 %-i daim təhsil alır.

Ölkədə DMN-in vəziyyətini beynəlxalq səviyyəyə yaxınlaşdırmaq məqsədilə ölkəmizdə DMN-in nəzəriyyəsinin formalaşmasını, ən qabaqcıl xarici təcrübənin öyrənilməsini, ümumiləşdirilməsini və tətbiq olunmasını təmin edən DMN-in Elmi-tədqiqat institutunun (ayn-ayn araşdırma istiqamətləri üzrə ixtisaslaşdırılmış şöbələri olan) yaradılması zəruridir. Ölkədə DMN sistemini inkişaf etdirmək, onu beynəlxalq elmi və praktiki səviyyəyə uyğunlaşdırmaq üçün bu məsələ xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

3.3. Kommersiya təşkilatlarının iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsində maliyyə nəzarətinin rolunun təkmilləşdirilməsi prioritetləri

Müasir şəraitdə müəssisə və təşkilatların uğurlu inkişafının əsas şərtlərindən biri də risklərin səmərəli şəkildə idarə olunmasıdır. Xidmət təşkilatlarında daxili audit standartlarında göstərildiyi kimi, risklərin qiymətləndirilməsi yarana biləcək neqativ şərait və hadisələr haqqında peşəkar dəyərləndirmə aparmaq üçün sistemli prosedurdur. Risk hər bir müəssisənin istehsal etdiyi məhsulların və göstərdiyi xidmətlərin keyfiyyətinin səviyyəsinə və rəqabət qabiliyyətliliyinin qorunub saxlanılmasına təsir göstərir. Yoxlanılacaq bütün fəaliyyət və mövcud risk amillərini müəyyən etmək, onların vacibliyini qiymətləndirmək sahəsində daxili auditin imkanlarından istifadə edilməsi çox mühümdür.

Bu mənada, risklərin dəyərləndirilməsi metodlarına yeni yanaşma zəruridir. Bizim fikrimizcə, daxili audit reaksiya yönlü, yoxlama əsaslı idarəetmədən risk və təşəbbüs əsaslı idarəetməyə çevrilməlidir. Daxili auditorlar iş mühitinin tez-tez dəyişən istiqamətlərinə qarşı çevik olmalıdır. Sürətlə dəyişən dünyada risklərin dəyərləndirilməsi üçün yeni kompyuter sistemləri və elektron ticarət kimi qlobal iş sahələri ilə bağlı bir çox problemlər öz həllini gözləyir.

Risklərin idarə olunması prosedurunda ilkin mərhələ risklərin müəyyənləşdirilməsi və prioritetlərin təmin olunması kimi məsələlərin dəyərləndirilməsi olmalıdır. Bu məqsədlə müəssisə daxilində risklərin ölçüləri və risklər arasındakı qarşılıqlı təsir müəyyən edilməlidir. Digər tərəfdən, müəyyən edilən risklərin yaranması halında bunun müəssisə və təşkilatın fəaliyyətinə nə dərəcədə təsir edəcəyini müəyyənləşdirmək üçün təhlillər aparılmalıdır. Butun risklər üçün mümkün olmasa da risklərin yarandığı təqdirdə yarana biləcək maddi zərərin ölçüsü bu prosedurda müəyyən edilməlidir. Aşkarlanan nəticələrə əsasən aparılacaq risk təsnifatlaşdırılması nəzərə alınmaqla risklərin necə idarə olunacağı müəyyənləşdirilməlidir. Risklərin idarə olunmasında ilkin olaraq risklərin azaldılması və ya yaranmasına qarşısını almaq üçün işlərin planlaşdırılması zəruridir.

Bəzi risklər işlərin düzgün təşkili və / və ya standart yanaşma metodlarıyla, digər risklər isə sığorta yolu ilə azaldıla bilər. Hansı risklərin hansı formada idarə ediləcəyinə qərar verildikdə başlıca olaraq nəzərə alınacaq nüanslar şirkət üçün kritik fəaliyyətlərin müəyyənləşdirilməsi proseduru və fayda-xərc təhlilləridir. Risklərin azaldılması xərclərinin risklərin yaradacağı zərərdən daha çox olduğu hallarda riskin struktur daxilində saxlanılmasına üstünlük verilə bilər. Sonrakı mərhələ isə görülən tədbirlərə baxmayaraq risklər yarandıqda hansı prosedurun tətbiq edilməsi və bu prosedurda müvafiq vəzifə və məsuliyyətlərin müəyyənləşdirilməsidir.

Riskə nəzarət edilməsi üçün əvvəlcə onun təyin edilməsi, ölçülməsi və nəticələrinin dəyərləndirilməsi lazımdır. Xarici ticarət və sərmayənin sərbəstləşdirilməsi ilə sərhədlərin nəzərə alınmadığı, istehsal vasitələrinin sürətlə

artdığı və bütün dünyanın sürətli bir əlaqədə olduğu vaxtda mövcud olan risklərə yeni risklər əlavə olunarkən, şirkətlər Öz fəaliyyətlərini fərqli risklərin bir-biri ilə daim əlaqədə olduğu qarmaqarışıq bir sistem içərisində davam etdirməyə başlayıblar. Qəbul edilən hər bir qərarın yarada biləcəyi risklərin təyin edilməsi, risklərə qarşı tədbirlərin görülməsində və əldə edilən gəlirin alınan risk qarşılığında kifayət qədər olub-olmamasının təyin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də riskləri ölçmək və idarə etmək bütün müasir sahibkarlıq subyektlərinin ən birinci məqsədi olmalıdır.

Bu məqsəd aşağıdakı əsas vəzifələrin həll edilməsi sayəsində əldə oluna bilər:

- ◆ mümkün risklərin aşkarlanması, təsviri və qiymətləndirilməsi;
- ◆ eyniləşdirilmiş risklərin reallaşdırılması ilə bağlı olan potensial risklərin qəbul oluna bilən səviyyəyədək aşağı salınması üzrə prosedur və tədbirlərin yerinə yetirilməsi;
- ◆ maliyyə, istehsal, marketinqlə bağlı qeyri-müəyyən vəziyyətin və geoloji parametrlərin idarə olunması;
- ◆ mövcud olan biznes proseslərin optimallaşdırılması;
- ◆ daxili və xarici hesabatların keyfiyyətinin zəruri səviyyəsinin təmin olunması;
- ◆ qüvvədə olan qanunvericiliyin və tənzimləyici əsasnamələrin tələblərinə əməl olunması;
- ◆ daxili prosedurların yerinə yetirilməsinə nəzarət edilməsi;
- ◆ təsərrüfat subyektinin bütün əməkdaşlarının onun fəaliyyətinə xas olan risklərin aşkarlanmasında və idarə olunmasında fəal iştirak etməsi.

Daxili nəzarət sisteminin və risk menecmentinin tərtib olunması zamanı aşağıdakı prinsiplərə əməl etmək lazımdır:

- ◆ daxili nəzarət sisteminin tətbiqi və fəaliyyəti, habelə riskləri idarəetmə üzrə tədbirlər həyata keçirilərkən və biznes proseslərinin təhlili apanlarkən risklərin qiymətləndirilməsi və eyniləşdirilməsi zamanı yanaşmalar oxşar olmalıdır;
- ◆ daxili nəzarət sistemi və riskləri idarəetmə fəaliyyətləri vahid bir mərkəzdən,

məsələn, Direktorlar Şurasının Audit komitəsindən (şirkətin riskləri idarəetmə üzrə bölməsi) əlaqələndirilməlidir;

◆ daxili nəzarət sistemi və risk menecmenti təşkilatın fəaliyyətində həm xarici, həm də daxili faktorlardan irəli gələn dəyişikliklərə operativ reaksiya vermək və onları öncədən görə bilmək vəziyyətində olmalıdır;

◆ daxili nəzarət sistemi və risk menecmenti şirkət tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatlara “köklənməli” və onun işgüzar mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil etməlidir;

◆ daxili nəzarət sistemi və risk menecmenti biznesin aparılmasını əvəz etməməli, onu müşayiət etməlidir;

risklərin idarə edilməsi şirkət üçün müvafiq tədbirlərin reallaşdırılmasının iqtisadi səmərəliliyinin təhlil olunması bazasında həyata keçirilməlidir.

Daxili nəzarət sistemi və risklərin idarə olunması bir-biri ilə bağlı olan beş komponentdən ibarətdir ki, onlar da sahibkarlıq subyektlərində risklərin səmərəli idarə edilməsini təmin edir:

- nəzarətin məqsədləri və risklərin yerinə yetirilməsi və qiymətləndirilməsi;
- risklərin idarə edilməsi və onlara nəzarətin təmin olunması ilə bağlı fəaliyyət;
- daxili nəzarət sistemi və risk menecmentinin səmərəli nəzarət prosedurları;
- informasiya təminatı və rabitə;
- nəzarət mühiti və mənəvi ab-hava.

Təsərrüfat subyektinin hesablamalarında aşkar edilmiş səhvlər və xətalər təsərrüfat subyektinin hesabatlarının nəticəsinə təsir göstərə bilər. Ona görə də auditorlar bu risklərin aşkarlanmasında maraqlı olmalı və onları aşkar edərək qiymətləndirməlidir.

Daxili nəzarət sistemi o zaman səmərəli hesab edilir ki, düzgün olmayan məlumatın əmələ gəlməsi haqqında subyekt xəbərdar edərək, həmin səhvləri vaxtında aşkar edir. Bu zaman daxili auditorlar müəssisənin fəaliyyətinin

xüsusiyyətini, işinin həcmi, rəhbərliyin səriştəliliyini, əvvəlki auditin nəticələrini, ilkin və ya təkrar audit, müəssisə işçilərinin peşəkarlığı, əməliyyatların həcmi və tərkibini, Öhdəlikləri, mülkiyyətin bölünməsi, müəssisənin mənfəətlilik vəziyyətini nəzərə almalıdırlar.

Auditor yoxlamasının planlaşdırılması mərhələsində riskin dərəcəsinin müəyyən edilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Burada məqsəd audit aparılacaq təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin riskə məruz qalan əsas sahələrini təyin etməkdir.

Audit proqramı nə qədər mükəmməl olsa da, audit zamanı bütün əhəmiyyətli səhvlərin aşkar edilməsi mümkün deyildir. Bu səbəbdən də audit riski daim mövcud olaraq qalır. Audit riskinin əsas üsürləri aşağıdakılardır:

- təsərrüfat daxili risk;
- nəzarət riski;
- aşkar etməmək riski.

Maliyyə hesabatlarının təhrif olunmasında ehtimal olunan səhvlər qəsdən və ya bilməyərəkədən buraxıla bilər. Daxili auditor yoxlamayı apararkən bu səhvlərin maliyyə hesabatlarının son nəticəsinə nə dərəcədə təsir edə biləcəyini aşkar etməyə çalışmalıdır. Auditor nə qədər çox sübutlar toplayarsa, bir o qədər ehtimal olunan riskləri azaltmış olar. Audit sübutları az toplandığı halda, auditor öz üzərinə böyük risk götürmüş olur.

Daxili auditorlar auditin səmərəli planlaşdırılması üçün daxili nəzarət və uçot sistemləri haqqında kifayət qədər məlumat almalı, daxili nəzarət sisteminin işindən maksimum istifadə etməklə, audit risklərinin qiymətləndirilməsini həyata keçirməyə və audit riskini mümkün qədər azaltmağa çalışmalıdırlar. Audit yoxlamasının yekunu kimi tərtib olunan iş sənədlərində təsərrüfat subyektinin maliyyə hesabatlarında aşkar edilmiş risklərə auditor tərəfindən qiymət verilməlidir,

Xarici audit təcrübəsində daxili auditin risklərin idarə olunmasında fəaliyyəti aşağıdakı iki model əsasında reallaşdırılır:

Birinci model:

- risk olan nəzarət nöqtələri müəyyən edilir;
- onlarla bağlı olan şöbələrə və bölmələrə daxili nəzarət işçiləri yerləşdirilir;
- yerində nəzarətlə aktiv nəzarət sistemi təmin edilir;
- yerində nəzarətlərə daha çox işçi qüvvə cəlb edilir.

İkinci model:

- prosesin təhlili həyata keçirilməklə risklər müəyyən edilir;
- risk az olan şöbə və bölmələrə məsafədən nəzarət metodları tətbiq edilir;
- nəzarət fəaliyyətləri ilə bağlı problemlər anket və hesabatlarla rəhbərlikdən alınır;
- nəzarətə sərf edilən vaxt və xərclər birinci modeldən daha az ola bilər.

Beləliklə də, açıq-aşkar müəyyən edilən seçilmiş heyət təcrübəsi risk sahələrinin müəyyən edilməsi, prosesdəki nöqsanların təsbit edilməsi və təkmilləşdirmələrin qısamüddətli inkişafı nöqtəyi-nəzərdən fayda verir. Təşkilatı olaraq müstəqillik təmin edildikdən sonra iş proseslərinin təhlil edilməsi və təhlillər nəticəsində nəzarət nöqtələrinin müəyyən edilərək nəzarət müddətinin müəyyən edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir.

Proseslərin qiymətləndirilməsi və səmərəliliyin artırılmasında sistemli yanaşma təşkilatın məqsədlərinin həyata keçirilməsinə töhfə verir. Məqsədlərə nail olmaq üçün isə düzgün və qarşılıqlı əlaqələrin qurulması vacib şərtlərdən biridir.

Daxili nəzarətin məqsədi əməliyyatların səmərəli olub-olmadığını, qeydiyyatı alınmış əməliyyatların qanun və tənzimləmələrə, daxili siyasət və prosedurlara uyğun olub-olmadığını təsbit etməkdən ibarətdir. Daxili nəzarət, sadəcə, uyğunsuzluqların tapılıb ortaya çıxarılması deyil, uyğunsuzluğun əvvəlcədən hiss edilərək, qarşısının alınması deməkdir. Başqa sözlə, uyğunsuzluqları əmələ gətirən halların baş verməsinin qarşısını almaq, nəzarət mexanizminin əməliyyatın həyata keçirildiyi anda tətbiq edilərək, uyğunsuzluqlara yer verməməsinə təmin etməyə çalışmaqdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən baxdıqda, risklərin azaldılması prosesinə verdiyi töhfə səbəbindən daxili nəzarət funksiyası əməliyyat risklərinin idarə edilməsinin təbii hissəsi olaraq ortaya çıxır.

Korporativ idarəetmə sistemində və risklərin idarə olunmasında daxili auditin rolunun gücləndirilməsi xüsusilə onun həyata keçirilməsi üçün metodik təminatın təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan sahibkarlıq subyektlərinin təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəsinin artırılmasından ötrü riskyönümlü yanaşmalar bazasında daxili auditin metod və modellərinin inkişaf etdirilməsi son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Buna nail olmaq üçün bir sıra məsələləri həll etmək lazımdır; buraya ilk növbədə, aşağıdakıları aid etmək olar:

- sahibkarlıq subyektlərində təxmini risklər üzrə daxili auditin həyata keçirilməsi konsepsiyasının işlənib hazırlanması;
- daxili auditin keçirilməsində riskyönümlü yanaşmanın xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;
- daxili auditin keçirilməsi gedində idarəetmə üçün aktual olan risklərin strukturlaşdırılması;
- risklərin müəssisələrdəki struktur mənsubiyyətindən asılı olaraq, onların kompleks qiymətləndirilməsinin metod və modellərinin işlənib hazırlanması;
- sahibkarlıq subyektlərində daxili auditin keçirilməsi zamanı riskyönümlü yanaşmaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində riskləri idarəetmə metodlarının seçim meyarlarının əsaslandırılması.

Daxili auditin riskyönümlü yanaşma əsasında təkmilləşdirilməsi, uğurlu tətbiqi və onun daxili auditin mahiyyətinin ənənəvi yanaşmasından fərqiinin müəyyən edilməsi üzrə həyata keçirilən təhlilin nəticələri cədvəl 3.1-də təqdim olunmuşdur.

Cədvəldən görüldüyü kimi, daxili auditin riskyönümlü konsepsiyası COSO Komitəsinin (Tredvey Komissiyasının Sponsor Təşkilatları Komitəsi, ABŞ) “Təşkilatlarda risklərin idarə olunması” inteqrallaşdırılmış modeli əsasında işlənib hazırlanmışdır və bir-biri ilə bağlı olan 8 komponentdən ibarətdir. İşlənib hazırlanmış konsepsiya müəssisələrin biznes proseslərinin riskləri idarəetmə strukturunu və daxili audit proseslərini təsvir edir.

COSO modelindən istifadə etməklə riskyönümlü daxili audit konsepsiyası aşağıdakıları əhatə edir:

1) Daxili mühit:

- daxili auditin təşkilati müstəqilliyi
- daxili audit haqqında əsasnamə və etika məcəlləsi
- daxili auditorların ixtisas və peşəkarlığına dair işlənib hazırlanmış tələblər

2) Məqsədlərin müəyyən edilməsi:

daxili auditin məqsəd və vəzifələri müəssisə tərəfindən qarşıya qoyulmuş məqsədlərdən (strateji, əməliyyat, hesabatların hazırlanması və qanunvericiliyə riayət edilməsi sahəsində) asılıdır.

3) Hadisələrin müəyyən edilməsi:

- daxili risk mənbələri riskli hadisələr doğurur
- risk mənbələrinin aşkar edilməsi və idarəetmə üçün aktual olan risklərin siyahısının müəyyən edilməsi üçün daxili audit prosessorunun modelini təsvir etmək lazımdır.

4) Risklərin qiymətləndirilməsi:

- bu mərhələdə idarəetmə üçün aktual olan daxili audit risklərinin keyfiyyət və kəmiyyət qiymətləndirməsi həyata keçirilir
- keyfiyyət qiymətləndirməsinin nəticəsi idarəetmə üçün aktual olan risklərin fərqləndirilməsi (reyting qiymətləndirmələrinin köməyi ilə) olur
- ~ risklərin kəmiyyət qiymətləndirməsinin nəticəsi risk hadisələrinin mümkün başlanması zamanı risk nəticələrinin dəyər xarakteristikası olur

5) Risklərə reaksiya verilməsi:

' risklərin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsinin nəticələrinə əsasən əhəmiyyətli daxili audit risklərinin idarə edilməsi metodları (riskdən yayınmaq, riskin azaldılması, bölüşdürülməsi, qəbul edilməsi) seçilir

6) Nəzarət vasitələri:

- daxili auditin, habelə əhəmiyyətli daxili audit risklərinin idarə edilməsi və hesabat məlumatlarının təqdim olunması qaydalarını tənzimləyən daxili sənədlərin

idarə edilməsi metodologiyasının və texnologiyasının işlənib hazırlanması

7) İnformasiya və kommunikasiyalar:

- daxili audit fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün informasiyanın vaxtında toplanması, sənədləşdirilməsi və ötürülməsini təmin edən daxili sənəd dövriyyəsi qaydalarının işlənib hazırlanması

8) Monitoring:

- daxili auditin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üzrə meyar və metodların işlənib hazırlanması.

Belə bir konsepsiyanın reallaşdırılması müəssisənin qarşılaşa biləcəyi və idarəetmə üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edən riskləri fərqləndirməyə imkan verir. Həmçinin, bütövlükdə həmin riskləri kompleks qiymətləndirmə və risklərə reaksiya vermə metodlarından istifadə edilməsi əsasında müəssisənin və daxili audit proseslərinin riskləri idarəetmə sistemini formalaşdırmağa və təkmilləşdirməyə şərait yaradır.

Riskləri idarəetmə daxili audit risklərinin onların baş vermə mənbələrinə görə müəyyən strukturu olan risklərə və müəssisənin özünün biznes proseslərinə və daxili audit proseslərinə mənsubluğuna görə təsnifləşdirilməsini tələb edir. təsnifləşdimə risklərin struktur mənsubiyyətindən asılı olaraq onların qiymətləndirilməsi metodlarını və modellərini müəyyən etməyə imkan verir.

Daxili auditin tərfi tələb edir ki, müəssisədə daxili auditin özünün keçirilməsi, eyni zamanda, bütövlükdə müəssisənin idarə olunması ilə əlaqədar bütün biznes proseslərinin səmərəliliyinə təsir göstərilməsi riskləri ilə bağlıdır. Daxili audit risklərinin mövcud təsnifatı ya xarici auditlə daxili auditin ayn-ayn təsnifləşdirilmiş əlamətlərinin müqayisəsini özündə ehtiva edir, ya da riskləri təşkilatın biznes prosesləri üzrə birləşdirir ki, bu da universallıq prinsipinə cavab vermir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFƏR

Aparılan tədqiqatlar sayəsində sahibkarlıq subyektlərində nəzarətin yeni bir növü kimi bərqərar olmuş və tətbiqinə başlanılmış daxili auditin gələcək inkişafına dair yetərli elmi-təcrübi əhəmiyyətə malik bir sıra nəticələr əldə olunmuş, yeni yanaşmalar verilmiş, dəyərli təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür: Bunlan aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Maliyyə nəzarətinin sərbəst və ən mütərəqqi bir növü kimi sahibkarlıq subyektlərində daxili auditin formalaşması məhz Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra başlamış və qısa zaman kəsiyində yeni fəaliyyət sferası kimi təşəkkül tapmışdır.

2. Kommersiya təşkilatlarında maliyyə nəzarətinin təşəkkülünün əsas mərhələləri, habelə müasir şəraitdə üstünlük təşkil edən əsas nəzəri konsepsiyalar tədqiq olunmuşdur ki, hamın fəaliyyət növünün mahiyyətindəki dəyişikliklərin qanunauyğunluqlarını və onun Azərbaycanda inkişaf perspektivlərini aşkar etməyə imkan yaratmışdır.

Hazırda səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərə biləcək maliyyə nəzarəti problemi aktualıq kəsb etməsinə baxmayaraq, elmi nöqteyi-nəzərdən və onun praktik olaraq reallaşdırılması baxımından tam dərk olunmamış vəziyyətdə qalmaqdadır.

3. Maliyyə nəzarəti sistemində işlərin uğurla təşkil olunması daba çox müvafiq təşkilat rəhbərinin daxili nəzarətə münasibətdə tutduğu mövqedən asıb olacaqdır, yəni ali menecment təşkilatın idarə olunmasında daxili nəzarətin rolunu nə qədər düzgün başa düşürsə, həmin xidmətin Özünün mövqeyi idarəetmənin təşkürati baxımdan inkişaf etdirilməsi, maliyyə və kadr potensialının gücləndirilməsi ilə müəyyən olunacaqdır.

4. Mövcud qüsurlardan biri də budur ki, Azərbaycanda əksər müəssisə və təşkilatların təcrübəsində daxili auditlə məşğul olan xidmətlər və bölmələr məhz bu fəaliyyət sahəsinə xas olan vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək iqtidarında deyillər. Ona görə də tərəfimizdən aşağıda qeyd olunan əsas vəzifə və funksiyaların

daxili audit xidmətinə təhkim edilməsi təklif olunmuşdur:

- daxili nəzarət sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;
- risklərin və riskləri idarəetmə prosedurlarının qiymətləndirilməsi metodologiyasının tamlığının və səmərəliliyinin yoxlanılması;
- məlumatlar bazasının bütövlüyünə nəzarət və onların icazə verilməmiş girişlərdən və ya istifadə etmə hallarından qorunması, eləcə də gözlənilməyən hadisələr zamanı fəaliyyət planının mövcudluğu da daxil olmaqla, avtomatlaşdırılmış informasiya sisteminin istifadə olunması üzərində daxili nəzarət sisteminin fəaliyyətinin etibarlılığının dəqiqləşdirilməsi;
- mühasibat uçotunun dürüstlüyünün, tamlığının, obyektivliyinin, onun vaxtlı-vaxtında aparılmasının, habelə mühasibat və maliyyə hesabatlarının tərtib olunmasının, informasiyanın işlənməsinin və etibarlılığının yoxlanılması;
- normativ-hüquqi aktlara müvafiq olaraq, dövlət hakimiyyəti orqanlarına təqdim olunan digər məlumatların dürüstlüyünün, tamlığının, obyektivliyinin və vaxtlı-vaxtında təqdim olunmasının yoxlanılması; əmlakın qorunub saxlanılmasının təmin olunması ilə bağlı tətbiq olunan üsulların nəzərdən keçirilməsi;
- həyata keçirilən əməliyyatların iqtisadi baxımdan məqsədəuyğun və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;
- daxili sənədlərin qanunvericiliyin və özünütənzimlənən təşkilatların standartlarına uyğunluğunun tutuşdurulması;
- daxili nəzarət prosesləri və prosedurlarının yoxlanılması;
- hüquqi tələblərə, peşə davranışı kodekslərinə, daxili sənədlərdə nəzərdə tutulmuş digər məsələlərə riayət olunması məqsədilə yaradılmış sistemlərin yoxlanılması, işçi heyətin idarə olunması vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.

6. Kommersiya təşkilatlarında maliyyə nəzarətinin gələcək inkişafı xarici təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqindən, nəzəriyyə sahəsində aparılan dərin təhqiqatlardan, hər şeydən əvvəl isə daxili audit konsepsiyasının işlənub hazırlanmasından keçməlidir ki, bunu da sahibkarlıq biznesinin inkişaf etdirilməsi məqsədləri ilə əlaqələndirmək lazımdır. Daxili audit mümkün sahibkarlıq riskinin

aşkar edilməsinə istiqamətlənmiş xəbərdarlıq etmə və proqnoz vermə xarakterinə malik olmalıdır.

Yoxlama üçün lazım olan informasiyanın seçilməsindən ötrü, bizim qənaətimizə görə, bütövlükdə müəssisə üzrə və audit proqramının hər bir bölməsi üzrə zəruri normativ-soraq və uçot-hesabat informasiyasının baza siyahısı tərtib olunmalı və dəqiqləşdirilməlidir.

7.Hesab edirik ki, iqtisadiyyatın dövlət sektorunda (dövlətin, büdcə idarələrinin, dövlət korporasiyalarının iştirak etdiyi təsərrüfat subyektlərinə münasibətdə) daxili auditin və bütövlükdə daxili nəzarətin maliyyə-hüquqi baxımdan tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi məsələlərinə diqqət artırılmalıdır.

14. Tərəfimizdən təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti sahəsindəki münasibətləri tənzimləyən və qüvvədə olan normativ-hüquqi aktlara müvafiq dəyişiklik və əlavələr edilməsi üzrə tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır. Xüsusilə “Auditor xidməti haqqında” və “Büdcə sistemi haqqında” qanunlarda, habelə Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində bir sıra dəyişiklik və əlavələrin edilməsi təklif olunur. O cümlədən:

- təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti məfhumunun və onun mahiyyətinin təsbit edilməsi;
- səhmdar cəmiyyətlərində və məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərdə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda daxili nəzarət və daxili audit orqanlarının yaradılmasının məcburiliyi;
- səhmləri qiymətli kağızlar bazarında dövrüyyədə olan təsərrüfat subyektlərində daxili nəzarət orqanlarının yaradılması;
- dövlət və bələdiyyə müəssisələrində, büdcə idarələrində daxili nəzarət orqanlarının yaradılması.

8.Fikrimizcə, qüvvədə olan qanunvericiliyə iri və orta ölçülü müəssisələrdə daxili nəzarət sisteminin struktur bölmələrinin yaradılmasını məcbur edən və qanunçuluğa nəzarətin əsas istiqamətlərini və prosedurlarını təsbit edən, səmərəliliyinə nəzarətlə bağlı müəyyən əlavələrin daxil edilməsi də məqsəddəuyğun

olardı.

9.Bununla yanaşı, “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa “Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti (büdcə idarələrinin ixtisaslaşdırılmış struktur bölmələrinin həyata keçirdikləri nəzarət)” məzmunlu yeni maddənin də əlavə edilməsini tövsiyə edirik.

Ə D Ə B İ Y Y A T

Azərbaycan dilində

Rəsmi sənədlər və materiallar

1. “Auditor xidmətinin aktual problemləri” mövzusunda keçirilmiş sorğu, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası, 2010-2018.
2. Audit: qanunvericilik və normativ sənədlər. VII cild. Bakı: “İqtisadiyyat və audit” jurnalının nəşri, 2013, s. 105-113.
3. “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 10 dekabr 2004-cü il, №802-IIQ // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2004, № 12, maddə 984, 3468-3489 s.
4. “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, 29 iyun 2007-ci il, № 603 *il* Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2007, № 6, maddə 616, s. 1728-1729.
5. Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, 7 yanvar 1999-cu il, № 69 *il* Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1999, JVsl, maddə 22, s. 58-61.
6. Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Dövlət Proqramının (2004-2006-cı illər) təsdiq edilməsi barədə. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı, 3 sentyabr 2004-cü il, №377 // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2004, № 9, maddə 696-697, s. 2506-2537.
7. “Məcburi auditin obyektı olan təsərrüfat subyektləri üzrə “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun mərhələlərlə tətbiqi müddətləri’-nin təsdiq edilməsi barədə. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı, 5 oktyabr 2007-ci il, №155 // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2007, № 10, maddə 1015, s. 2075-2076.

8. “Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiyanın təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı, 28 iyul 2007-ci il, № 2292 Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2007, № 7, maddə 728, s.1985-2015.

Monoqrafiyalar, elmi əsərlər, dərsliklər və dərs vəsaitləri

9. Abbasov İ.M. Audit / Dərslik. Bakı: Bakı Biznes Universiteti, 2013, s.441- 442.
10. Ataşov B.X., Novruzov N.A., İbrahimov E.Ə. Müəssisənin maliyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2009, 336 s.
11. Ataşov B.X. Novruzov N.A., İbrahimov E.Ə. Maliyyə nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2014, 648 s.
- 17.Audit. - Bakı: Azərnəşr. 2011.
- 19.Böyük iqtisadi ensiklopediya. İdeya müəllifi və baş redaktor akademik Z.Ə.Səmədzadə. Yeddi cildə. C.1. Bakı: Letteipress, 2012-2015, s. 461.
- 20.Böyük İqtisadi Ensiklopediya. İdeya müəllifi və baş redaktor akademik
- 21.Cəfərov A., Kərimzadə K., Audit işini necə təşkil etməli?, Bakı. İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzi, 2009.
- 22.Daxili audit. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Nağıl Evi, 2008, s.6, 64.
- 23.Daxili audit. Novruzov Vahid və başqaları. Tədris-praktika vəsaiti. Bakı: Nağıl Evi, 2002, s.5.
- 24.Daxili audit: Qanunvericilik və normativ sənədlər. Bakı: “İqtisadiyyat və audit” jurnalının nəşri, 2007, s.9,11-12.
- 25.Daxili audit: reallıqlar və perspektivlər II Beynəlxalq konfransın materialları/. Bakı: Nağıl Evi, 2012, s.8, 9,12, 16.
- 27.Əsədov H.X., Talıbov S.T. Dövlət xərclərinin idarə edilməsi və xəzinədarlığın təşkili problemləri. Bakı, 2005. S.148
- 28.Əhmədov İ.B., İsmayılov M.H., Muxtarova P.E., Allahverdiyeva C.C. Audit. Praktikum. Bakı, “Mütərcim”, 2015.
- 29.Hacıyev R.Ş., Səbzəliyev S.M. Auditin əsasları. Bakı, ADİU-nun nəşriyyatı,2003.
- 30.Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətində nəzarətin yeri və rolu / Elmi-praktik

- simpoziumun materialları. Bakı: Elm- 2013, s.4.
- 31.Hüseynov Ə.M, Maliyyə nəzarətinin hüquqi əsaslan. Bakı, 2000.
- 3.Musayev A. Vergi sisteminin iqtisadi problemləri. Bakı, 2004.
- 34.Namazova Cəmilə, Kazımov Rahib. Praktiki audit. Bakı: 2012, s,118.
- 35.Nəzarətin Rəhbər Prinsiplərinin Lima Bəyannaməsi. 1977-ci il, mad.E
- 36.Peşəkar Mühasiblərin Etika Məcəlləsi. Beynəlxalq Audit Standartları. Bakı: 2009, s.188-189.
- 37.Sadıqov M., Hüseynov A., Zeynalov V. Korporativ maliyyə. Bakı, 2007.
- 38.Sadıqov M.M., Bədəlov Q. və b.Maliyyə resursları və maliyyə bazan. Bakı, 2003.
- 39.Səbzəliyev S.M., Süleymanov S.M., Cəfərov E.O. Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tədrisinə dair tədris-metodik vəsait. Bakı. Tədris işçisi, 2010.
- 40.Səbzəliyev S.M, Maliyyə hesabatı: formalaşması və təkmilləşməsi problemləri. Bakı, “Elm”, 2003.
- 41.Zeynalov V.D. Maliyyənin əsaslan. Bakı, 2008.

Türk dilində

- 42.İç denetim, 2005, № U, s.16-19.
- 43.İç denetim, 2007, № 18, s.22-26.
- 44.İç denetim, 2008, № 22, s.40-46

Rus dilində

- 45.Агапцов С.Л. Государственный финансовый контроль и бюджетная политика Российского государства. - Мл Финансовый контроль, 2004, с.258.
46. Актуальные проблемы учета и аудитаю (Ю.Н.Гузов и др); под ред. Ю.Н.Гузова. - СПб.; СПбГУ-МГУТУ, 2013, с. 143.
- 47.Андреев В.Д. Внутренний аудит. Учебное пособие. - М.: Финансы и статистика, 2003, - 464 с.
- 48.Афанасьев В.Г. Социальная информация. - Мл Наука, 1994, с.201.
- 49.Белобжецкий И.А. Финансовый контроль и новый хозяйственный механизм. М.: 1999, с. 18.

50. Белуха Н.Т. Аудит. Мл 2000, с.17-18.
51. Богомолов А.М., Голощапов Н.А. Внутренний аудит. Организация и методика проведения. - Мл «Экзамен», 2000, 192 с.
52. Бурцев В.В. Государственный финансовый контроль: методология и организация. В.В. Бурцев. - Мл Маркетинг. 2006, с.417.
53. Бурцев В.В. Организация системы государственного финансового контроля в Российской Федерации. Мл 2002, с.30
54. Бурцев В.В. Система внутреннего финансового контроля коммерческой организации // Аудит и финансовый анализ, 2004, №1.
55. Бычкова С.М., Итышова Е.Ю. Аудит. - Мл Магистр, 2009.
56. Бычкова С.М., Итыгилова Е.Ю. Классификация заинтересованных сторон экономического субъекта в контексте качества бухгалтерской финансовой информации // ЭТАП: Экономическая Теория, Анализ, Практика. 2014, № 2, с.71-83.
57. Васильева М., Камфер Ю., Степанов О. Внешний и внутренний аудит на предприятии // Экономико-правовой бюллетень, 2001, № 6.
58. Венедиктова В.И. Ревизия и контроль в акционерных обществах и товариществах (Практическое руководство). Мл Институт новой экономики, 1995,
59. Воронина Л.И. Аудиторская деятельность. Основы организации. - Мл Эксмо, 2007.
60. Воронина Л.И. Аудит: теория и практика. - Мл Омега-л, 2014, с.566
61. Гончаренко Л.И. Налоговые риски: теория и практика управления. «Финансы и кредит». 2009, № 2. с.2-13.
62. Головач Л.М. Внутренний контроль и внутренний аудит в организации: разграничение компетенции // Аудиторские ведомости. 2007, № 1.
63. Грищенко А. Организация внутреннего аудита // Аудит и налогообложение, 2007, № 2, с.37-41.

64. Гузов Ю.Н, Отчет внутреннего аудита: формат и требования// Аудиторские ведомости. 2014, №4, с.3-15.
65. Гузов Ю.Н. Риск-ориентированный подход и проблемы формирования системы внутреннего контроля аудиторских фирм // Аудиторские ведомости. 2013, №1, с.62-67.
66. Данилевский Ю.А. и др. Аудит: Учебное пособие. - М.: ИДФБК - ПРЕСС, 2002, с.544.
67. Дафт Р.Л. Менеджмент. Глоссарий. М.: 2001, с.800
68. Двуреченских В.А. и др. Методологические подходы к определению сущности публичного контроля. Вестник РЭА, 2010, №2, с.48-54.
69. Демидов А.Ю. Система внутреннего контроля и внутреннего аудита в Федеральном казначействе: практика и перспективы // ЭТАП: Экономическая Теория, Анализ, Практик. 2014, № 2, с.61-70.
70. Дробзина Л.А, Финансы. Учебник для вузов. - Мл ЮНИТИ, 2010, С. S27.
71. Ендовицкий Д.А. Архипов А.А. Организация места внутреннего аудита в системе внутрихозяйственного контроля // Аудитор, 2003. № 12.
72. Ефимова Н.П. Государственный финансовый контроль в реализации федеральных целевых социальных программ. - М.: Медицина, 2000, с.174.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

«Maliyyə» kafedrasının magistrantı Həsənov Dadaş İlyas oğlunun « **Kommersiya təşkilalarının iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsində maliyyə nəzarətinin rolu**» mövzusu üzrə yerinə yetirdiyi magistr dissertasiya işinin

REFERATI

Dissertasiya işi “**Kommersiya təşkilalarının iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsində maliyyə nəzarətinin rolu**” adlanır. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Problemin aktuallığı. Bazar münasibətlərinin formalaşdığı müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində iri müəssisələrlə yanaşı kiçik müəssisələr də həlledici rola malikdir. Xidmət təşkilatlarının respublikanın milli iqtisadiyyatında özünəməxsus yer tutması ölkədə getdikcə inkişaf edən demokratikləşmə prosesinin və bazar münasibətlərinin formalaşmasının, habelə iqtisadiyyatın transformasiyasının obyektiv zəruri nəticəsidir.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında kommersiya müəssisələrinin inkişafı üçün zəruri sayılan əlverişli şərait formalaşdığına görə sahibkarlığın yaradılması və fəaliyyət göstərməsi prosesi qabaqcıl ölkələrdə bu sahənin inkişaf etdirilməsi meyillərinə tam cavab verir.

Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasının nəticəsidir ki, son üç ildə ölkə üzrə onların sayı 5,2% çoxalmış, buraxılan məhsul 2,3 dəfə və yaradılan əlavə dəyər 2,5 dəfə artmışdır. Belə vəziyyət bütün regionlarda və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində baş vermişdir.

Lakin Azərbaycan Respublikasının müharibə şəraitində olması, ölkə ərazisinin 20%-nin işğalı, həmin ərazinin sərvətinin talan edilməsi, bir milyondan çox əhalinin

qaçqın düşməsi ciddi problemlər yaratmış, bu sahənin diqqətdən kənar qalmasına, sahibkarlığın inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı sahibkarlıq subyektlərinin resurslarla təminatındakı çətinliklər, zəruri infrastrukturun olmaması, maliyyə problemləri, uçot sahəsindəki nöqsanlar onların fəaliyyətinə ciddi maliyyə nəzarətinin keçirilməsini tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında, məşğulluğun yüksəldilməsində, xammal və materiallardan səmərəli istifadə olunmasında, əhalinin təminatının yaxşılaşdırılmasında, bazar münasibətlərinin formalaşmasında və s. həlledici rol və əhəmiyyəti nəzərə alınaraq ölkədə kiçik müəssisələrin inkişafı ilə bağlı ardıcıl olaraq mühüm tədbirlər həyata keçirilir. “Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında” ölkə Prezidentinin Fərmanı, “Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Kiçik sahibkarlıq subyektlərində sadələşdirilmiş uçotun aparılması qaydaları” haqqında Nazirlər Kabinetinin Qərarı, sadələşdirilmiş vergi sisteminin tətbiqi və s. kiçik sahibkarlıq subyektlərində güzəştli vergi sisteminin və sadələşdirilmiş uçot qaydalarının tətbiqinin, kommertiya müəssisələrin fəaliyyətinin tənziqlənməsində maliyyə nəzarətinin rolunun artırılmasının normatiq-hüquqi əsaslarını müəyyən edir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən dissertasiya işinin seçilmiş mövzusu müasir və aktualdır.

Mövzunun tədqiqat səviyyəsi. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kommertiya fəaliyyətinin strategiyasının formalaşması problemi bu qədər dərinliklə ilk dəfə olaraq bu dissertasiya işində öyrənilmişdir.

Müəllif göstərilən problem üzrə həm xarici, həm də yerli tədqiqatçıların əsərlərinə əsaslanaraq, çoxsaylı material toplayaraq, ümumiləşdirib təhlil edərək statistik və ədəbi mənbələri hərtərəfli öyrənmişdir.

Müəllif tədqiq olunan mövzuya öz münasibətini bildirməklə bu problemlərin bu və ya digər planda Azərbaycan alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Şübhəsiz bu alimlərin əməyi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də təklif olunan istiqamətdə qoyulan problemin kompleks öyrənilməsinin ümumteserrüfat əhəmiyyətli olması ilə bərabər, müasir milli iqtisadiyyatımız üçün də aktuallığı vardır.

Azərbaycan Respublikasında kommertiya fəaliyyətinin inkişafı, iqtisadi əlaqə və mənafelərin səmərəli formalaşması, mühasibat uçotu və iqtisadi təhlilin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm tədqiqatlar aparılmış, bir sıra təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür. İqtisadçı alimlərdən Ə.Q.Əlirzayev, S.M.Səbzəliyev, Q.Ə.Abbasov, S.M.Yaqubov, İ.M.Abbasov, D.A.Bağirov, V.C.Əliyev, S.Y.Müslimov, R.M.Əliyev, S.M.Qasimov, V.M.Quliyev, H.A.Cəfərli, N.M.İsmayılov, Ə.A.Sadıqov, F.M.Quliyev, H.İ.İbadov və digərləri ölkədə sahibkarlığın formalaşması və fəaliyyət göstərməsi, habelə mühasibat uçotu və iqtisadi təhlilin nəzəri-metodoloji əsasları və praktiki məsələlərinin həlli istiqamətində müəyyən işlər görmüşlər.

Xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərindən M.İ.Bakanovun, P.S.Bezrukixin, İ.A.Basmanovun, K.Drurinin, Ç.T.Xomqrenin, V.B.İvaşkeviçin, A.D.Şeremetin, Y.V.Sokolovun, V.F.Paliyin, S.A.Nikolayevanın, N.P.Kondrakovun, S.S.Satulbaldinin və başqalarının əsərlərində sahibkarlıq, o cümlədən kommertiya fəaliyyəti şəraitində mühasibat uçotunun və daxili nəzarətin təşkili və fəaliyyətinin nəzəri-metodoloji əsaslarının və praktiki məsələlərinin həllinin başlıca istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda kommertiya fəaliyyətinin subyektlərində maliyyə nəzarətinin təşkilinin nəzəri-metodoloji və praktiki məsələləri kompleks şəkildə araşdırılmamış və tədqiq edilməmişdir. Doğrudur, iqtisadçı alimlərdən Q.Ə.Abbasov, S.M.Qasimov və Ə.A.Sadıqov idarəetmə uçotunun təşkili və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinə dair müəyyən tədqiqat işləri aparmış və maraqlı təkliflər irəli sürmüşlər. Lakin kiçik sahibkarlıq subyektlərində idarəetmə uçotunun nəzəri-metodoloji problemləri və praktiki məsələləri əlaqəli şəkildə ilk dəfədir ki, tədqiq olunur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Bu tədqiqatın əsas məqsədi bazar iqtisadiyyatı şəraitində kommertiya təşkilatlarının iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsində maliyyə nəzarətinin rolunun açıqlanmasıdır. bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr müəyyən olunmuşdur:

- ❖ bazar şəraitində komersiya təkilatlarının maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinin nəzəri-metodoloji əsaslarının elmi-metodik ədəbiyyatda qoyuluşunun araşdırılması;
- ❖ kommersiya təşkilatlarının iqtisadi fəaliyyətinin maliyyə aspektlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- ❖ bazar şəraitində kommersiya təşkilatlarının iqtisadi fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsaslarının tədqiqi;
- ❖ kommersiya fəaliyyətinin tənzimlənməsində maliyyə nəzarətinin təşkili və müasir vəziyyətinin təhlili edilməsi;
- ❖ maliyyə nəzarəti aləti kimi audit nəzarətinin kommersiya təşkilatlarının iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsində yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi;
- ❖ Azərbaycanda kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsində büdcə-vergi nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri və müasir vəziyyəti;
- ❖ Azərbaycanda kommersiya fəaliyyətinin tənzimlənməsində maliyyə nəzarətinin rolunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin tədqiqi;
- ❖ respublikada dövlət maliyyə nəzarətinin müasir problemləri və onların aradan qaldırılmasında beynəlxal təcrübədən istifadə imkanlarının müəyyənləşdirilməsi
- ❖ dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması imkanlarının müəyyənləşdirilməsi;
- ❖ kommersiya təşkilatlarının iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsində maliyyə nəzarətinin rolunun təkmilləşdirilməsi prioritetlərinə dair təklif və tövsiyələrin verilməsi.

Tədqiqat obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini respublikanın və digər sistemlərin müəssisələri, firmaları, predmetini isə maliyyə nəzarətinin təşkili məsələləri təşkil edir.

Nəzəri və metodoloji əsasları. Elmi-tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Daxili nəzarət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, “Audit xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, sahibkarlığın formalaşmasına və səmərəli fəaliyyət göstərməsinə dair qəbul edilmiş qanunlar, ölkə prezidentinin fərmanları və sərəncamları, hökumətin qəbul

etdiyi müvafiq qərarlar, digər normativ hüquqi sənədlər, kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə dair yerli və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin əsərləri, elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyini müəyyən edən əsas nəzəri və təcrübi nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

-Azərbaycanda kommersioniya fəaliyyətinin maliyyə nəzarəti mexanizminə dair qanuni bazası nəzərdən keçirilmiş, çatışmazlıqlar müəyyən edilmiş və onun təkmilləşdirilməsi üzrə konkret təkliflər verilmişdir;

-Azərbaycanın və xarici ölkələrin ticarət firmalarının daxili maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirmə prinsipləri, inkişaf strukturu və istiqamətləri üzrə konkret təkliflər hazırlanmış və verilmişdir.

-Maliyyə nəzarəti orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyətlərinin koordinasiya edilməsinin zəruriliyi göstərilmişdir. Alınan nəticələrin nəzəri əhəmiyyəti bazar münasibətlərini inkişafı keçid şəraitində ölkənin iqtisadi inkişafında kommersioniya fəaliyyətinin tənzimlənməsində maliyyə nəzarətinin rolu məsələsinin elmi, sistemətik şəkildə işlənməsindən ibarətdir.

-Alınan nəticələrin təcrübi əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, onlar Azərbaycan iqtisadiyyatının islahatı təcrübəsində, iqtisadi problemlərin həllində, ölkənin böhran vəziyyətindən çıxarılmasında və onun sonrakı inkişafında istifadə edilə bilər. İşdə irəli sürülən təklif və məsləhətlərin həyata keçirilməsi Azərbaycanın yeni iqtisadi sistemə keçid dövründə kommersioniya fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə kömək göstərə bilər.

Dissertasiya işində kommersioniya təşkilatlarında maliyyə nəzarətinin təşkili bazasının və iqtisadi-hüquqi strukturunun təkmilləşdirilməsinə, xarici və daxili nəzarət sisteminin informasiya təminatına, maya dəyərini formalaşdıran xərclərin qruplaşdırılmasına, nəzarət və maliyyə uçotunun qarşılıqlı əlaqəsinə dair praktiki əhəmiyyətli təkliflər verilmişdir.

İşin aprobasiyası və nəticələrin tətbiqi. Dissertasiyada irəli sürülən müdəalərlə dair 1 məqalə və 1 teziz çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən, habelə istifadə edilən ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

РЕЗЮМЕ

Коммерческая деятельность значительна, как и любая другая предпринимательская деятельность регулируется государством. Прежде всего, это правовая основа, особенности создания и функциональности коммерческих организаций. Эти вопросы известны Конституции Азербайджанской Республики соответствующие правовые и нормативные, т.е. средства, расходуемые на каждую единицу количество материала регулируется.

SUMMARY

Commercial activities are considerable as any other entrepreneurial activity is regulated by the state. First of all, this is a legal basis, the features of the creation and functionality of commercial organizations. These issues are known to the Constitution of the Republic of Azerbaijan appropriate legal and normative, ie funds spent for each unit the quantity of the material is adjusted.